

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Rezi Elek	
A Ferencz József-féle konfirmációi káté fordításai.	3
Czire Szabolcs	
A történeti Jézus radikális viszonyulása a nőkhöz.	19
Szakál Anna	
„...rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején”. Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez.	39

MŰHELY

Farkas Emőd	
Pohárköszöntő a Berde-serleggel.	74
Jakabházi Béla Botond	
A császári adó. Bibliamagyarázat.	76

SZÓSZÉK – ŪRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Czire Szabolcs	
Te pedig amikor imádkozol...	81
Solymosi Alpár	
Isten lelke Tordán.	91

KÖNYVSZEMLE

Fehér János: *A bölöni unitárius templomvár*. Barót–Bölön, 2015, Dobó-Valál
Egyesület, Bölöni Unitárius Egyházközség. 928. o. (Pál János) 98

Kivonatok 102

TANULMÁNYOK

Rezi Elek

A Ferencz József-féle konfirmációi káté fordításai

A Ferencz József-féle konfirmációi káté¹ megjelenési körülményeinek, strukturális elrendezésének, teológiai üzenetének, jelentőségének az értékelésével több szaktanulmány is foglalkozott.² Az értékelés során a káté fordításával nem, vagy csak alig foglalkoztak. Tanulmányomban ennek a hiánynak a pótlására vállalkozom, és egy átfogó összegezésben mutatom be és értékelem a káté lefordításait.³

A Ferencz József-féle konfirmációi káté az idők során átlépte a magyar unitárius „vallásközönség” szükségleteinek a határait, és más nyelvekre is lefordították. A fordítások jó szolgálatot tettek az erdélyi, a magyar, de általában az unitarizmus ügyének. A káté fordításait különböző okok motiválták: egyházi érdekek, az erdélyi unitarizmus iránt érdeklődő vallási közösségek igénye, baráti beszélgetések, személyes törekvések, ambíciók, indíttatások megvalósítása. A célok

¹ A Ferencz József-féle konfirmációi káté megnevezés alatt a Magyar Unitárius Egyházban napjainkban is használatban levő konfirmációi kátét értjük.

² Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József élete és kora. Háromnegyed század az unitárius egyház történetéből.* Cluj, 1936. 62–74; Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. Az erdélyi unitárius teológia a 19. század második és a 20. század első felében különös tekintettel Ferencz József unitárius püspök munkásságára.* Kolozsvár, 2007. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 61–79, 103–107, 205–207; Rezi Elek: *Hisszük és valljuk. Az unitárius káté magyarázata.* Kolozsvár, 2008. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. 28–33; Rezi Elek: *150 éves az Unitárius Káténk.* Unitárius Kalendárium, 2014. 95–102.

³ A Ferencz József-féle konfirmációi káté 1864-ben jelent meg. Szerzője Ferencz József (1835–1928) unitárius lelkész, teológiai tanár, püspök. Címe: *Unitárius Káté. A konfirmációi vallástanításra.* Írta Ferencz Józsi hittanár és a kolozsvári unitária ekklezsia rendes papja. Kolozsvartt. Nyomatott az Ev. Ref. Főtanoda betűivel 1864. A napjainkban is használatban levő kátét kétszer lényegesen átdolgozták (1875, 1973), kiadásai során többször „javították és bővítették.”

között szerepelt az unitarizmus iránti előítéletek eloszlatása, vagy éppen a rokonszenv felkeltése, de missziós törekvésekkel is találkozunk.

A fordítások elrendezése a tanulmányban egyrészt a kiadás éveire, másrészt a nyomtatott forma kiadási idejéhez kötődik. Vegyük számba a konfirmációs káténk fordításait.

Német nyelvű fordítás

A kátének két német nyelvű fordítása is ismeretes.

Az *első fordítást* 1892-ben, Gratz Mór Károly a kolozsvári evangélikus egyházközség egykori lelkésze végezte el egyházunk kérésére. A második fordítást 2015-ben Remigius Martin Suter svájci református világi atyánkfia önálló kezdeményezésként végezte el, függetlenül az erdélyi vagy a magyarországi egyházak elvárásaitól vagy felkéréseitől.

Gratz Mór Károly fordításának címe a következő:

Unitarischer Katechismus. Leitfaden für den Religiones und Confirmation Unterricht von Joseph Ferencz Unitarischer Bischof. Klausenburg, 1892. 109. o.

Gratz Mór Károly az 1875-ös, harmadik kiadású, a szerző által alaposan átdolgozott kátét fordította le. A német nyelvű fordításhoz Ferencz József püspök írt előszót.

Az Unitárius Közlöny híryanaga így tájékoztatott a fordításról: „Az unitárius káté német nyelven. Püspök Ferencz József úr unitárius kátéja német nyelvre le van fordítva s már az új év kezdetén meg fog jelenni s ezzel egy nagy hézag fog betöltetni. Egyidejűleg megemlítjük, hogy a püspök úrnak egy másik műve az „Unitárius kistükör” is le van fordítva német nyelvre. A káté fordítása és kiadása költségeit egy ausztriai unitárius főnemes hordozza, s a fordítás az ő kívánságára eszközöltetett. A fordító egy kitűnő szakférfiú.”⁴

A „kitűnő szakférfiú” Gratz Mór Károly evangélikus lelkész volt, aki 1887-től lett a kolozsvári evangélikus egyházközség lelkésze.⁵ Gratz Mór Károlyt német származása és lelkészi szolgálatai a német vidékeken (Versec diaszpóra, Gölnicbánya, a Szepesi VII. Bányavárosi Esperesség 1878. március 3-án

⁴ Unitárius Közlöny, V. évf. 1892/2. 13.

⁵ Gratz Mór Károly ágostai evangélikus lelkész, 1844. július 25-én született Miklósfalván, Moson vármegyében. Az elemi és a gimnáziumi tanulmányai elvégzése után, 1864 őszén beiratkozott a Pozsonyi Egyetem Evangélikus Teológiai Fakultására, teológiai tanulmányait 1867-ben fejezte be. Ezt követően, mint peregrinus a Bécsi Egyetem Teológiai Fakultásán gyarapította teológiai ismereteit.

főesperesének választotta) teljes mértékben alkalmassá tették arra, hogy a kátét német nyelvre lefordítsa.

Gratz Mór Károly jó viszonyt ápolt az evangélikus egyházközség szomszédságában levő unitárius egyházközséggel és egyházzal, Ferencz József püspökkel. Gratznak több írása is megjelent az Unitárius Közlönyben, a Dávid Ferenc Egyetben felolvasásokat tartott. Nem véletlen, hogy amikor a káté német nyelvre történő lefordítása felmerült, az unitárius egyház vezetősége őt tartotta a legalkalmasabbnak, Ferencz József püspök is őt támogatta.⁶ A káté német nyelvű kiadásának előszavában Ferencz József püspök személyes hangvételű köszönetét fejezte ki a fordítónak. „Az igen tisztelt fordító urat is szívből fakadó köszönet illeti, hogy volt szíves elvállalni a német nyelvre való fordítást, és nem csak nyelvészeti szempontból dolgozott jelen írásocskán, hanem a káté tárgyára vonatkozóan is teljes odaadással dolgozott, és azt aránylag rövid idő alatt véghezvitte.”⁷ Megjegyzem, hogy az egyház Gratz Mór Károlyt a káté fordítása után is kérte fel fordítói munkára.⁸

Gratz szakértelemmel végezte a fordítást. A káté fordításával kapcsolatos tudósítások kiemelték a fordítás sikeres voltát.

A fordítással kapcsolatosan felmerül a kérdés: Mi motiválta a fordítást? Miért akarta az egyház a kátét lefordíttatni német nyelvre? Teljes választ nem tudunk adni a kérdésekre, de részleges válaszokat igen. Ilyen részleges válasz Ferencz József tájékoztatása a német nyelvű kiadás előszavában, valamint a Keresztény Magvetőben megjelent korabeli ismertetés a fordítással kapcsolatosan.

Ferencz József a német nyelvű káté előszavában utalt a fordítás okára. „Arra az élénk érdeklődésre való tekintettel, amely napjainkban az Unitárius Egyházat övezi, sokszor értésemre adatott, hogy igencsak célszerű volna német nyelvre is lefordítani ezt a könyvecskét. Néhány évvel ezelőtt egyházunk egyik előkelő tagja, akinek a nevét sajnálatomra nem tehetem nyilvánossá, Ausztriában olyan lelkesedéssel sürgette egy német kiadás megjelenését, hogy ennek a szívből fakadó

⁶ Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. Az erdélyi unitárius teológia a 19. század második és a 20. század első felében különös tekintettel Ferencz József munkásságára*. Kolozsvár, 2007, Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 67.

⁷ *Unitarischer Katechismus. Leitfaden für den Religiones und Confirmations-Unterricht*. Vorrede zur deutschen Ausgabe. 4.

⁸ „Ahol az Úr lelke, ott a szabadság.” Kivonat Dr. Furrer K. zürichi lelkész egyházi beszédéből. Fordította Gratz Mór kolozsvári ev. lelkész. In: *Vallás, hit, szabadság. A Genfi 1905. évi nemzetközi vallásos kongresszuson tartott felolvasások, és beszédek*. Angolból, franciából, németből fordították többen. Kolozsvár, 1907. 66–68.

kérésnek és az ebből a célból hozandó áldozatnak nem állhattam többé ellen.”⁹ Az előszóban meg is köszönte a „barátságos buzdítást”: „Ami pedig a sikert illeti, legkedvesebb kötelességemnek tartom, hogy nemes barátunknak, barátságos buzdításaért és nagylelkű támogatásáért, amellyel napirenden tartotta a német káté kiadását, legnagyobb köszönetemet ezennel kifejezzem.”¹⁰

A Keresztény Magvetőben megjelent korabeli ismertetés a következőkről tudósított: „Ferencz József unitárius püspök kátéja megjelent német nyelven e cím alatt: »Unitarischer Katechismus. Leitfaden für den Religions und Confirmations-Unterricht«. A mint a múlt füzetünkben írtuk német körök óhajára történt a fordítás, s különösen egy magas állású egyén sürgetésére. Néhány évvel ezelőtt – írja a szerző az előszóban – egy német kiadás könyvemből, egyházunknak Ausztriában lakó magas állású tagjától, kinek nevét azonban nagy sajnálatomra meg nem nevezhetem, oly lelkesen sürgettetett, hogy szíves kérésének és e célra hozott áldozatának tovább nem állhattam ellent. A fordítás méltó a munka kitűnőségéhez, oly szépen sikerült, nyelvezete folyékony és világos, mint az eredetiben és minden lapon avatott kézre vall. Pedig külföldön inkább csak a socinianus rakowi kátéből ismerték az unitáriusokat, s abból is csak egyes tudósok; most egy oly munkához férhetnek hozzá, amelyet a művelt közönség általában olvashat s megismerheti annak a vallásnak az elveit, amelyre nézve sokan tájékozatlanok voltak és iránta előítélettel viseltettek. A rokon-nézetűek mindenestre örömmel fogják fogadni, mint olyan könyvet, amelyben az unitárius vallás elvei rendszeresen és világosan érthető nyelven vannak előadva.”¹¹

A fordítás kiadásának „óhaja” tehát „német körökből” származott. Nem neveztek meg az „egyházunk Ausztriában lakó magas állású tagját”, így nem ismerjük, hogy tulajdonképpen ki állt motiváló személyként a fordítás hátterében. Érdekes, hogy a személy nevét Ferencz József Naplójában sem nevezte meg. Tény, hogy az ismeretlen személy jó szolgálatot tett az erdélyi, de általában az unitarizmus ügyének. Ismeretlen marad az is, hogy Ausztriában és a „német körökben” milyen fogadtatásra talált a káté.

*A káté legújabb német nyelvű fordítása 2015-ben jelent meg.*¹²

⁹ *Unitarischer Katechismus. Leitfaden für den Religiones und Confirmations-Unterricht.* Vorrede zur deutschen Ausgabe. 3.

¹⁰ Uo. 4.

¹¹ Keresztény Magvető 27. évf. (1892/1). 52.

¹² A káté egy példányával Jakabházi Béla Botond nyáradgálfalvi lelkész tisztelt meg, aki a European Unitarian Universalists (EUU) nemzetközi unitárius szervezet egyik konferenciáján vett részt és ott adományozták neki a kátét. Újabb két példányt Remigius Martin Suter küldött nekem postán (2015. szeptember 1.), azzal a meghagyással, hogy az egyik

Címe: *Glaubensgrundsätze Bekenntnisse und Katechismus der Ungarischen Unitarischen Kirche. Transkriptionen und Übersetzungen von Remigius Suter. Edition Theologie im Hubert TASSATTI Verlag. 46. o.*

A fordító *Remigius Martin Suter*, az erdélyi unitarizmus iránt érdeklődő, világi svájci református, arboldswili (Basel-Landschaft kanton) lakos.¹³ Suter az Arboldswili Református Egyházközség egyik vezető személyisége, aki az egyházközségi feladatok mellett jelenleg a Reformáció 500. évfordulójának ünnepi megszervezésével is foglalkozik mint történész.

Az Erdélyi Unitárius Egyház konfirmációi kátéjával – a Ferencz József-féle kátéval –, erdélyi látogatásai során ismerkedett meg. Az 1989-es romániai változások után egyházközsége küldötteként segélyakciót szervezett az erdélyi református búzaházai gyülekezetbe (az akkori lelkész Gecző András volt). Suter 1992–2001 között több segélyakciót vezetett Búzaházára, amely fokozatosan kiterjedt a Nyárád mente falvaira is. Ennek köszönhetően unitárius lelkészekkel is kapcsolatba került, mint például Varga Sándor nyárádszentmártoni, Szén Sándor jobbágyfalvi, Pál Ádám vadadi lelkészek.¹⁴ Suter tájékoztatása alapján az unitarizmustörténetéről, hit- és életfelfogásáról Varga Sándor nyárádszentmártoni lelkésztől hallott, aki őt unitárius kátéval is megajándékozta.¹⁵

Varga Sándor egykori nyárádszentmártoni lelkész megkeresésemre válaszul levelében lelkesen emlékezett vissza a történetekre. „Remigius (Remy) Suter svájci, arboldswili lakos, aki többször járt Erdélyben egy segélyakció révén, csíkfalvai reformátusokkal (*is* – a szerző) tartott kapcsolatot. Több mint húsz éve ismerem, mindig meglátogatott, Edittel németül (*a lelkész felesége* – a szerző), velem magyarul ... egyre jobban és jobban csevegett. Vevő volt a történelmünkre, sőt a székely rovásírásra is. Megkedvelte a templomunk hangulatát, több konfirmációnkat is végignézte-hallgatta, az unitárius vallást szimpatikusnak találta.

példányt a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában helyezzem el, amelyet meg is tettem. A káté 5656 jelzettel bekerült a könyvtár online katalógusába.

¹³ Remigius Martin Suter 1960. augusztus 30-án született, egyetemi tanulmányait Bázelben végezte, érdeklődési területe az őskori és középkori történelem, valamint német nyelvészet.

¹⁴ A fent említett unitárius lelkészek szolgálati helye az óta megváltozott. Jelenleg Varga Sándor a szovátai, Szén Sándor a siménfalvi egyházközségben teljesít lelkészi szolgálatot. Pál Ádám lelkész nyugdíjba vonult.

¹⁵ „At the home of Unitarian Rev Varga Sándor in Nyárádszentmárton I have learned about the Unitarian Church, faith and history. It is him to gave me the „unitárius káté” as a present. There I realized that in my heart I am Unitarian already for years.” In: *Remigius Martin Suter levele Rezi Elekhez*, 2015. augusztus 26-án. A levél saját tulajdonomban van.

Ilyen témájú könyvek mellett egy unitárius kátéval is megajándékoztam, amelyet alaposan áttanulmányozott.”¹⁶

Suternek a káté lefordítására az indíttatást egy sajátos helyzet adta. Hazatérve erdélyi segélyútjairól svájci környezetében beszámolt a történekről, és természetesen beszámolt az erdélyi kultúráról, tájakról, népszokásokról, a különböző etnikumokról és vallásfelekezetekről az érdeklődőknek. Így került szóba az erdélyi unitarizmus is. Ebben a környezetben az unitarizmus teljesen ismeretlen volt, viszont komoly érdeklődés volt iránta. Suter az érdeklődőknek az unitarizmus iránt felmerülő kérdésekre gyakran nehezen tudott válaszolni, ezért elhatározta, hogy részletesebb tájékoztatás érdekében lefordítja a kátét német nyelvre.

Suter a fordítással 2010-re készült el. Az első fordítás egyszerű A4-es formátumú változat volt. A fordítás eljutott a Reformierter Bund (Református Szövetség) hannoveri irodájába is, és arra kérték Sutert, hogy egy digitális változatot bocsásson a rendelkezésükre.

A második változatot 2012-ben végezte el, ezt már nyomtatható pdf változatban.¹⁷

A harmadik és a legújabb változattal 2015-ben készült el, nyomtatott formában jelent meg. A káté kinyomtatását a linzi szabadelvű unitárius közösség vezetője, költő, kiadó Hubert Tassatti vállalta magára. Suter véleménye szerint Hubert Tassatti osztrák római katolikusként nőtt fel, majd áttért az ó-katolicizmusra végül felfedezte és magáévá tette az unitárius eszmeiséget. Tassatti szerzetesként, cölibátusban él napjainkban is, de Linzben unitárius közösséget szervezett. A közösség szociniánus vonásokat is tükröz. A bécsi unitárius univerzalista közösséggel is tartja a kapcsolatot, amelynek a vezetője Mag. Ali Gronner, akit spirituális atyjának (spiritual boss) tart. Tassatti az ausztriai Unitarisch Universalistisches Forum rendezvénysorozatai megtartásában a Linzi Közösség (Club Linz) felelőse.¹⁸

Tassatti az unitarizmus iránti kutakodása során tudomást szerzett Suter fordításáról. Egy napon telefonon felhívta Remigius Martin Sutert és arra kérte, hogy a világhálón található pdf-es káté fordítását (Unitarischer Katechismus) engedje át publikálásra. Suter készséggel tett eleget a kérésnek, sőt a káté előtti bevezetőt gazdagabbá tette Ferencz József *Unitárius Kis Tükör* című munkájából vett idézetekkel, valamint Gazdag Árpád (akkor a Magyarországi Egyház taná-

¹⁶ Varga Sándor levele Rezi Elekhez, 2015. június 8-án. A levél saját tulajdonomban van.

¹⁷ http://tudastar.unitarius.hu/D/UNITARISCHER_KATECHISMUS_A5.pdf

¹⁸ Unitarisch Universalistisches Forum In: <https://translate.google.ro/translate?hl=hu&sl=de&u=http://www.unitarier.at/&prev=search>

csosa volt) rövid írásával. Dávid Ferenc rövid életrajzát Suter írta meg és közölte a kátében.¹⁹

Hubert Tassatti a fordítás kinyomtatásáról gondoskodott, és az meg is jelent 2015-ben. A publikálás világhálós hivatkozását is közlöm.²⁰ A káté almazöld színe is hasonlít az Erdélyben kiadott káté színéhez.

Remigius Martin Suter a fordításokat az Andrási György–Byron C. Miller-féle angol fordítás alapján készítette el. Varga Sándor levelében kiemelte Suter kiváló nyelvismeretét: „Német mellett angolul, magyarul és olaszul is beszél.”²¹

Suter a hozzám írt levelében megemlítette, hogy a szöveget német nyelvhe-lyességi szempontból ezidáig még senki sem nézte át és nem értékelte. Ezért a jövőre vonatkozóan azt a javaslatot fogalmazta meg, hogy egy újabb kiadás ese-tén magyar–német bilingvis diák, vagy szakember munkájára lesz szükség.²²

Köszönettel gratulálunk Remigius Martin Suternek a legújabb német nyelvű fordításért, aki nem ismerte az 1892-es Gratz Mór Károly-féle német nyelvű for-dítást. Természetesen ez alkalommal is felmerül az izgalmas kérdés: Lesz-e hatá-sa a német nyelvű kátének a svájci és a „német körökben”? Milyen eredményt ér el a kátével az unitarizmust szimpatizáló Hubert Tassatti, akivel kapcsolatfelvé-telem folyamatban van? A válaszokat a jövő fogja megadni!

Angol nyelvű fordítás

A káté *angol nyelvű részleges fordítására* a 19. században *Benczédi Gergely* Angliában tanuló akkori akadémista vállalkozott. Ezt igazolja Ferencz József püs-pök levele Benczédi Gergelyhez. „Kátémből fordított, s az Inquirerben közölte, amelyre nézve legelsőbben is fogadja őszinte köszönetemet a fáradságáért. Ne-kem rendkívül jól esett, hogy munkám ott is ismertette van.”²³

¹⁹ Remigius Martin Suter levele Rezi Elekhez, 2015. szeptember 1-én. 1. A levél saját tulajdonomban van.

²⁰ *Glaubengrundsätze, Bekenntnisse und Katechismus der ungarischen Kirche*. Hrgs. H. Tassatti, Linz, 2015, Hubert Tassatti Verlag, 47. https://books.google.ro/books/about/Glaubensgrunds%C3%A4tze_Bekenntnisse_und_Kat.html?id=bLwhswEACAAJ&redir_esc=y, letöltve: 2016. január 7.

²¹ Varga Sándor levele Rezi Elekhez, 2015. június 8-án. A levél saját tulajdonomban van.

²² Remigius Martin Suter levele Rezi Elekhez, 2015. szeptember 1-jén. 1.

²³ Ferencz József levele Benczédi Gergelyhez. Kolozsvár, 1866. Június 9. MUE GyLvt FJ Alap. In: Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat*. Kolozsvár, 2007, kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 77; The Inquirer. The Unitarian and Free Christian paper. Established 1842. The Inquirer is the oldest Nonconformist religious newspaper.

A káté első teljes angol fordítása András György és Byron C. Miller munkája, amely a *The Unitarian Universalist Christian* című észak-amerikai unitárius univerzalista folyóirat különszámában jelent meg, 1994-ben (Volume 49. Nos. 3–4. 11–55. o.). András György a fordítást 1999-ben újraközölte a Kedei Mózes székelyudvarhelyi unitárius lelkész által szerkesztett *Confession About Ourselves* című gyűjteményes könyvben.²⁴ A fordítás nagy jelentőségű, mert utat nyitott további, nemzetközi nyelveken történő fordításoknak. Szinte mindenik további fordítás ezt a változatot használta.

Címe: *Hungarian Unitarian Catechism. The Catechism of the Hungarian Unitarian Church in Transylvanian Romania.* 11–55. o.

A fordítás szövege elérhető a világhálón is: <http://www.unitarius.hu/english/catechism.html>

A publikált fordításhoz Thomas D. Wintle, a folyóirat szerkesztője írt előszót, részletes bevezetőt pedig Byron C. Miller írt, aki a magyar unitárius egyház történetének ismertetése után a fordítás sajátos nehézségeiről is beszámolt.²⁵

A fordítást András György, az Erdélyi Unitárius Egyház volt előadó-tanácsosa szorgalmazta,²⁶ aki 1989. november 26. és 1990. július 25. közötti időben külföldi tanulmányúton tartózkodott az észak-amerikai Meadville Lombard teológiai főiskolán.²⁷ A káté lefordítása a főiskolán történt. Sajnos a külföldi tanulmányútjáról szóló jelentésében nem tesz említést erről a munkájáról. A Kedei-féle gyűjteményes kötetben megjelentetett kátéfordítás előszavában tesz szűkszavú említést a fordítás körülményeiről.

²⁴ Kedei Mózes (Ed.): *Confession About Ourselves.* Székelyudvarhely, 1999, published by the Transylvanian Ministerial Fellowship. 271–301. o.

²⁵ „We recognize the limitations under which we have both labored during this endeavor full responsibility for the errors which may remain, and request your indulgence for any translational problem which are not adequately handled. Should these be brought to our attention we would be pleased to prepare corrigenda in the future.” In: Byron C. Miller: *Introduction. Hungarian Unitarian Catechism.* The Unitarian Universalist Christian. Fall/Winter 1994. Volume 49. Nos. 3–4. 10.

²⁶ András György (1938, Segesvár), unitárius lelkész (Magyarszovát 1959–1960, Homoródoklánd 1961–1977), az Unitárius Egyház gazdasági tanácsosa (1977–1983), közgazgatási tanácsosa (1983–2001). 2001-ben nyugalomba vonult. Előadó-tanácsosi szolgálatai alatt a komjantszegi unitárius egyházközség beszolgáló lelkészi teendőit is ellátta. Az 1989 után újrarendülő testvéregyházközi kapcsolatok egyik fő szervezője és irányítója volt nyugalomba vonulásáig.

²⁷ Rezi Elek: *Hit és tudás. Az erdélyi unitárius akadémiták (1949–2009) vallási, teológiai, egyházi, társadalmi, kulturális recepciójának és integrációjának értékelése kontextuális teológiai szempontból.* Kolozsvár, 2011, kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. 215–219.

Andrási megemlítette, hogy a fordítás során nagy segítséget kapott Byron C. Millertől, a Meadville Lombard főiskola doktoranduszától, aki élénk érdeklődést mutatott az erdélyi unitárius hitelvek iránt.²⁸ A magyar teológiai kifejezések angol nyelvre történő átültetése komoly feladatot jelentett mindkét fordítónak. A fordítást a káté 19. kiadása alapján végezték el.²⁹

A fordítást Máthé Sándor brassói lelkész ismertette a Keresztény Magvetőben.³⁰ Ismertetését így summázta: „Így jött létre az a kiadvány, amelyről rövid ismertetésem szól, és amelyre elsősorban lelkészeink és gyülekezeteink figyelmét hívnám fel, hogy testvéregyházközségeiknek ajánlhasák mint hitelveink és közösségeink kölcsönös megismerésének egyik nagyszerű eszközét.”

A káté legújabb fordítása angol nyelvre 2008-ban készült el. A fordítást Babos Edit-Nóra, a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának angol szakos tanárnője végezte el, a szöveget teológiai, szakmai szempontból Rezi Elek teológiai tanár nézte át.³¹ A fordítás a káté 21. kiadása (2000) alapján készült. A bibliai helyek angol nyelvre fordításánál a The NIV Study Bible-t (The New International Version) használtuk. A fordítás megtalálható Rezi Elek *Hisszük és valljuk. Az Unitárius Káté magyarázata* című könyvében.³²

Az új fordítás nem akart a korábbi fordítás helyébe lépni vagy annak vetélytársa lenni, de úgy éreztük, hogy szöveg- és szakmai értelmezés szempontjából a korábbi fordítás némely helyein javítani kellett.³³ Egyébként fordításunk igazi célja a magyar változat újrafordítása volt, és nem a korábbi fordítás korrigálása. Hogy ez mennyire sikerült, döntse el az olvasó, vagy a káté új fordítását használó szakember. Tény, hogy fordítói munkánkban a jó szándék és a tisztelet vezérelt.

Román nyelvű fordítás

A konfirmációi káténknak két román nyelvű fordítása ismeretes.

²⁸ Byron C. Miller abban az időben (1985–1989), doktoranduszi tanulmányai mellett a Bay Area UU Church lelkési szolgálatát is ellátta (Extension Minister).

²⁹ Kedei Mózes (Szerk.): i. m. 269–270.

³⁰ Máthé Sándor a Keresztény Magvető könyvszemle rovatban elismeréssel ismertette a káté fordítását, Keresztény Magvető 102. évf. (1996) 272.

³¹ Lásd Rezi Elek: *Hisszük és valljuk. Az unitárius káté magyarázata*. Kolozsvár, 2008. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. 245.

³² Rezi Elek: I. m. 245–273.

³³ Egyetlen összehasonlítást teszünk. A 7. fejezet (Bűn és bűnbocsánat) fordítása Andrási György–Byron C. Miller alapján: Sin and Repentance, Babos Edit-Nóra–Rezi Elek alapján: Sin and Forgiveness of Sin.

Az *első román nyelvű rövidített fordítást* 1973-ban, Gellérd Imre unitárius lelkész végezte el.³⁴ A fordítás kéziratban maradt (gépelte példány), és valószínűleg ez az oka annak, hogy egyetlen Gellérd Imre munkásságát bemutató tanulmányban sem tesznek említést a fordításról.

Címe: *Catehism Unitarian*. 18 o.

A rövidített fordítás megtalálható a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári nagykönyvtárában.³⁵ Gellérd Imre a konfirmációi káté 135 kérdését és feleletét lefordította, de a feleletek magyarázó vagy bővítő részeit (pl. a tordai országyűlés határozata, a Dávid Ferenc emléktábla felirata stb.), valamint a bibliai verseket nem fordította le. Innen adódik a fordítás „rövidített” (scurtat) megnevezése.

Érdekes, hogy a káté fordítása román nyelvre 1973-ban történt, amikor a magyar nyelvű káté szövegének és tartalmának átdolgozása folyamatban volt. Gellérd a már átdolgozott káté szövegét használta fordítása során. Feltételezhetően a káté lefordítása azt a célt szolgálta, hogy az egyház nyomtatott formában jelentesse meg, sajnos erre nem került sor.

A káté *második, teljes fordítását* román nyelvre 2008-ban Bartha Ildikó, a János Zsigmond Unitárius Kollégium román szakos tanárnője és Rezi Elek teológiai tanár végezték el.³⁶

Címe: *Catehismul Unitarian al Bisericii Unitariene din Transilvania*.

A Bartha Ildikó–Rezi Elek-féle román nyelvű fordítás szövege elérhető a világhálón is: <https://www.google.ro/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Catehismul+Unitarian>

A román nyelvű kátéfordítás szövegét azokkal a bibliai versekkel láttuk el, amelyek az első kiadású kátében (1864) is szerepeltek, ugyanakkor lefordítottuk a feleletek utáni magyarázó vagy bővítő részeket is. A káté bevezetőjében tett

³⁴ Gellérd Imre (1920–1980) unitárius vallásanár, lelkész, pedagógus, teológus. 1959 novemberében koholt politikai vádak alapján letartóztatták és a Kolozsvári Katonai Törvényszék hét évi fogságra, majd azt követően még öt esztendő jogvesztésre ítélte. Életére és munkásságára nézve lásd: Jakab Dénes: *Meghalt Gellérd Imre*. Keresztény Magvető 1980/1–2, 45–51; Jakab Dénes: *Gellérd Imre életműve*. In: Jakabffy Tamás (szerk.): *A lélek-ből építő*. Gellérd Imre-émlékkonferencia. Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6. 16–23; Gellérd Judit: *A Liberté rabja*. Kolozsvár, 2005, az ODFIE kiadása.

³⁵ *Catehism Unitarian*. Ediție prelucrată de Ferencz József – 1973 – Traducere de Gellérd Imre (scurtat).

³⁶ Rezi Elek: *Hisszük és valljuk. Az unitárius káté magyarázata*. Kolozsvár, 2008. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. 311–336.

megjegyzésekben megemlítettük, hogy milyen kiadású Bibliákat használtunk.³⁷ A fordítást a 21. magyar nyelvű kiadás (2002) alapján végeztük el.

Véleményem szerint időszerű lenne a káté román fordítását külön is kiadni, egyrészt azért, mert hitelveink iránt a román ortodox keresztények között is van érdeklődés, másrészt a vegyes házasságok esetén (román ortodox vallásúval) alkalmas kézikönyv lenne arra, hogy az ortodox vallású fél megismerje hitelveinket.

Finn nyelvű fordítás

A kátét finn nyelvre 1999-ben *Antti Pelkola* világi finn unitárius fordította le. Pelkola fordítása 2004-ben nyomtatott formában is megjelent. A fordítást M. Bodrogi Enikő, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének (finn szak) egyetemi tanára lektorálta és értékelte. A fordítást értékelő M. Bodrogi Enikő megjegyezte, hogy Pelkolát a nyomtatott forma megjelenésében többen is segítették.³⁸ A segítő munkatársak közül mi is megemlítjük: Gergely Editet, aki finn nyelvet tanult Bukarestben, majd ösztöndíjasként Finnországban tartózkodott, dr. Petri Lauerma egyetemi tanárt, aki vendégtanárként dolgozott a budapesti ELTÉ-n, így magyarul is beszélt.

Címe: *Unkarilainen Katekismus. Unitaarisen Uskon Perusteet. Suomentanut Antti Pelkola. Suomen Unitaariuniversalistinen Seura. Helsinki, 2004. 36. o.*

A finn fordítás szövege elérhető a világhálón is: <http://www.etlife.fi/users/antti.pelkola/uu>

Antti Pelkolával az Unitárius Univerzalista Nemzetközi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésein, konferenciáin gyakran találkoztam, és biztattam a Ferencz József-féle unitárius káté lefordítására. Antti Pelkola nagy tiszteletet tanúsított az erélyi unitarizmus iránt, 2000-ben részt vett a székelyudvarhelyi szejkelfürdői unitárius találkozón is. A finn káté előszavában elkötelezettségéről az alábbiakat írta: „...a Finn Unitárius Univerzalista Társaság képviselőjeként a romániai Erdélyben és Magyarországon vendégeskedtem, istentiszteleteken, ünnepi alkalmakon és más egyházi találkozókön vettem részt, továbbá megismerked-

³⁷ Versurile biblice am citat din: BIBLIA sau Sfânta Scriptură Vechiul și Noul Testament. Gute Botschaft Verlag (GBV) 1989. Dillensburg, Germania. Noua ediție a Bibliei a folosit ca text traducerea lui D. Cornilescu din anul 1921, inclusiv traducerea după original din anul 1932. S-a folosit de asemenea „Noul Testament și Psalmii”, traducerea G. Cornilescu, T. Popescu și E. Constantinescu, tipărită în anul 1949.

³⁸ M. Bodrogi Enikő: *Az erdélyi unitárius káté finnül*. Unitárius Közlöny 2005/2. 9.

tem mind a gyülekezetek lelkészeivel, mind a hívekkel. Az unitárius egyház élő vallási közösség, amely hagyományait megőrizte, ugyanakkor nyitott és szabad-
elvű maradt. Finnként az is sokat jelentett számomra, hogy az unitárius egyház magyar.”³⁹

A finn fordítás is az Andrási György–Byron C. Miller-féle angol fordítás alapján készült el.

Norvég nyelvű fordítás

A kátét *norvég nyelvre Knut Klaveness Heidelberg* norvég lelkész fordította le 2008-ban.

Címe: *Ferencz József: Unitarisk Katekisme. Oversatt og tilrettelagt av Knut Klaveness Heidelberg. Schweitzerforlaget. Askim, 2008. 58. o.*

A belső borítón Ferencz József fényképe és a Magyar Unitárius Egyház címere látható. A káté igényes kiadásban Budapesten jelent meg a Cerberus nyomdában.

A káté függelékében rövid erdélyi unitárius egyháztörténet (58–66 o.), az unitárius szimbólumok (címer), Körösfői Kriesch Aladár a vallásszabadság kihirdetésének mozzanatát megfestő alkotása és a vallásszabadság szövege található (67–68 o.) meg.

Knut Klaveness Heidelberg a káté végén közli Ferencz József angol nyelvű levelét Herman Haugerud oszlói lelkészhez. Ferencz József 1909. szeptember 29-én kelt levelében arról értesíti lelkész kollégáját, hogy 1000 koronát küldött annak érdekében, hogy segítsen egy új unitárius templom felépítésében. A püspök reményét fejezte ki, hogy a cél megvalósul és a „testvéri érzés” erősödni fog. A levelet publikáló Knut K. Heidelberg tájékoztatott arról, hogy a templom sajnos sohasem épült fel, de ennek ellenére az unitarizmus szelleme erősödött Norvégiában.⁴⁰ A káté függelékében közölt anyagok arról tanúskodnak, hogy Knut K. Heidelberg nagyon komolyan vette a káté fordítását.

Knut K. Heidelberget fordítói munkájában, de általában a norvégiai missziós lelkészi szolgálatában Léta Sándor, a budapesti Bartók Béla egyházközség lelkésze biztatta, és lelkesen támogatta. Felkérésemre Léta Sándor összefoglalta

³⁹ M. Bodrogi Enikő: i. m. 9.

⁴⁰ *Knut Klaveness Heidelberg levele az erdélyi és a magyarországi unitáriusokhoz.* 2008. november 4.

Knut K. Heidelberg életét és munkásságát.⁴¹ Knut K. Heidelberg Norvégiában lutheránus teológiát tanult. Teológiai tanulmányai közben, 1978-ban egy bejegyzésre bukkant, amely szerint: „Az unitárius vallás valamikor fontos, lényeges mozgalom volt Norvégiában, de ma már lényegtelen.” A bejegyzés arra sarkalta, hogy kutassa az unitárius múlt nyomait Norvégiában. A sikeres kutakodásával párhuzamosan az unitárius vallást, eszmeiséget is meg akarta ismerni. Tanulmányozta és magáévé tette William Ellery Channing észak-amerikai unitárius lelkész, teológus gondolatvilágát. Kezdeményezésére a norvég evangélikus egyházon belül – néhány lelkész közreműködésével – elindult egy szabadelvű mozgalom, azonban kevés eredményt értek el. Életében fontos mozzanat volt, amikor 1998-ban a világhálón megtalálta a Petrozsényi Unitárius Egyházközség honlapját, amelyen az unitarizmusról tudott tájékozódni. Felvette a kapcsolatot Léta Sándorral (Léta akkor a petrozsényi egyházközség lelkésze volt), akivel intenzív szakmai levelezést folytatott. A kapcsolatnak köszönhetően Knut K. Heidelberg ez alkalommal a norvég lutheránus egyházon kívül indított el egy szabadelvű mozgalmat, és 2004-ben létrehozta a Norvég Unitárius Egyházat, a közösség lélekszáma fokozatosan gyarapodott. Knut K. Heidelberg lelki atyjának tekintette Léta Sándort.⁴²

Knut K. Heidelberg eredményes unitárius gyülekezetépítői munkája érdekében unitárius tanulmányokat folytatott, és az erdélyi konfirmációi kátét norvég nyelvre fordította le. 2010-ben családi okok miatt visszalépett az egyházi életből és azóta visszavonultan él. A norvég unitárius közösség és misszió azonban tovább él.

A norvég fordítás is az Andrási György–Byron C. Miller angol fordítás alapján készült el.

Olasz nyelvű fordítás

A káté *olasz nyelvű fordítása* 2005-ben készült el, fordította *Roberto Rosso* világi olasz unitárius atyánkfia. A fordítást Paola Zunino lektorálta.

⁴¹ *Léta Sándor levele Rezi Elekhez*. 2016. január 6. A levél és a dokumentum saját tulajdonomban van.

⁴² Kapcsolatukat a kölcsönös tisztelet jellemezte. 2004. augusztus 8-án, Budapesten a Bartók Béla egyházközségben közös istentiszteletet és úrvacsoraosztást tartottak. Knut K. Heidelberg legnagyobbik fiát (Hans Alexander) szintén a Bartók Béla egyházközségben konfirmáltatta meg, ott erősítette meg házassági fogadalmát is, házasságuk 20. évfordulóján.

A fordítást az Andrási György–Byron C. Miller-féle angol fordítás alapján végezték.

Címe: *Catechismo Unitariano Ungherese. Scritto da: Joseph Ferencz (1835-1928). Tradotto in Italiano dall'Inglese da Roberto Rosso. Ha collaborato e ha rivisto la traduzione: Paola Zunino.*

Az olasz nyelvű fordítás szövege elérhető a világhálón: <http://www.unitarius.hu/kate/CatechismoUnitarianoUngherese.pdf>

Levél általi megkeresésemre (Email) Roberto Rosso 2005. február 14-én kelt válaszlevelében számolt be életéről és a fordítás körülményeiről.⁴³ Tájékoztatása alapján tolokocsiban élő, testi fogyatékos fiatalember, aki nagy érdeklődéssel fordult a történelem, a filozófia, a teológia világa felé. Ókori görög filozófiából egyetemi oklevelet szerzett. Élénk érdeklődés tanúsít az unitarizmus iránt. Bevallása szerint már akkor is unitárius volt vallási gondolkodásában, amikor még ténylegesen nem is ismerte az unitarizmust.

2005. júliusában Erdélyben tartózkodott, Sándor Szilárd jobbágyfalvi nyárádszeredai unitárius lelkész megkeresztelte, és megkonfirmálta a jobbágyfalvi unitárius egyházközségben. A vallási esemény óta úgy tekint Sándor Szilárd lelkészre, mint lelki atyjára.

Roberto Rossót 2008. június 29-én Rázmány Csaba, a Magyarországi Unitárius Egyház püspöke a budapesti Bartók Béla unitárius egyházközségben unitárius lelkésznek szentelte fel.⁴⁴

Rosso a Ferencz József-féle káté olasz nyelvre fordításával az olasz kultúrkörben igyekezett és igyekszik ismerté tenné az erdélyi unitarizmust és általában az unitárius eszmeiséget.

Az olasz fordítású káté előszavában a fordítás körülményeiről tesz említést.

A fordításnak nyomtatható pdf-es változata ismeretes, sajnos nyomtatott kiadása még nem történt meg.⁴⁵

⁴³ Roberto Rosso levele Rezi Elekhez, 2005. február 14. A levél saját tulajdonomban van.

⁴⁴ Jean-Claude Barbier: *L'unitarisme en Italie (1) – un bref historique (2004–2012)*. In: <http://unitariens.francais.over-blog.fr/article-l-unitarisme-en-italie-1-un-bref-historique-2004-2012-102843018.html>, letöltve: 2016. január 7.

⁴⁵ <http://www.unitarius.hu/kate/CatechismoUnitarianoUngherese.pdf>, letöltve: 2016. január 7.

Francia nyelvű fordítás

Francia nyelvű fordítást 2005-ben, *Pascal Acker* készítette el. A francia nyelvű fordítás 2006. december 7-én első alkalommal jelent meg egy francia unitárius közösség, az AFCU (Assemblée fraternelle des chrétiens unitariens) honlapján.⁴⁶

Címe: *Le catéchisme hongrois des unitariens. Catéchisme de l'Église unitarienne de Transylvanie en Roumanie*, écrit par Ferencz József, édité en 1864, réédité de nombreuses fois et modifié en 1991 (20ème édition).

A fordításnak nyomtatható pdf-es változata ismeretes, sajnos kiadása még nem történt meg.

Világhálós elérhetősége: <http://labesacedesunitariens.over-blog.com/article-6638950.html>

A francia fordítás is az Andrási György–Byron C. Miller angol fordítás alapján készült.

Összegezés

Mindenekelőtt köszönettel és elismeréssel tartozunk azoknak, akik a magyar nyelvű unitárius konfirmációi káté fordításait elvégezték, és vállalták a felelősséget a fordítások megjelentetéséért. A második német nyelvű fordítás kiadása esetében a kiadó vállalta a felelősséget.

A szakemberek véleménye szerint, egy fordítás abban az esetben áll legközelebb az eredeti szöveghez, ha azt nem egy közvetítő nyelv segítségével ültetik át egy harmadik nyelvre, mivel ez az eljárás megnöveli a tévedések lehetőségét. Az unitárius káté fordításainak többségében az angol a közvetítő nyelv, ezért a tévedések, a pontatlanságok, félreértelmezések lehetőségeivel számolnunk kell. Ezeknek a felmérése nem tartozott a dolgozat céljai közé.

A jövőre nézve a kátéfordításokat gondosabban kell előkészíteni és a fordítói munkálatokat ki kellene szélesíteni. Jó lenne, ha a közvetítő nyelvet sikerülne kiiktatni. Megszívlelendőnek tartom M. Bodrogi Enikő tanácsait is: „Úgy vélem, a káté és fordításainak nyelvi és teológiai pontossága érdekében egy teológusokból és nyelvészekből álló bizottságnak kellene összeülnie, és a XXI. század szellemi és gyakorlati következményeinek megfelelő döntéseket hoznia.”⁴⁷ Konkrét megoldási javaslatom a fentebb említett bizottsággal kapcsolatosan az, hogy annak

⁴⁶ <http://afcu.over-blog.org/article-4812585.html>, letöltve: 2016. január 7.

⁴⁷ M. Bodrogi Enikő: i. m. 9.

munkáját napjainkban a Nemzetközi Unitárius Univerzalista Tanács (International Council of Unitarians and Universalists – ICUU) és az Európai Unitárius Univerzalista Szervezet (European Unitarian Universalists – EEU) koordinálni tudják. A javaslat tehát kivitelezhető és megvalósítható. Várjuk az újabb fordításokat!

A történeti Jézus radikális viszonyulása a nőkhöz

Elöljáróban néhány megjegyzést kell tennünk a címről. A „történeti Jézus” kifejezés alatt a tudományos kutatások által rekonstruálható történeti személyt értjük. Tehát nem a „hit Krisztusát”, nem a hitvallások tételeiben megjelenő személyt, hanem az első századi Palesztinában működő Názáreti Jézust. A másik kifejezés a radikális: a latin eredeti jelentése szerint gyökérig ható, azaz lényegig hatolóan újszerű, forradalmi.

Jézus nőkhöz való radikálisan új viszonyulásának különféle aspektusait tekintjük át. Először a jelenséget általában vizsgáljuk, külön kitérve a korabeli judaizmus és a későbbi újszövetségi hagyomány összefüggéseire, illetve a női tanítványok és követők problematikájára. A második részben konkrét evangéliumi eseteket vizsgálunk meg a társadalmi határátlépések szemszögéből. A harmadik részben Jézus tanítása felé fordulunk, és azt vizsgáljuk, hogyan jelennek meg abban a nők mint pozitív példák, külön kitérve a példázatokra, illetve arra, hogy miként használ Jézus időnként kifejezetten női, mondhatnánk feminin elemeket az Isten országán belüli Isten–ember és ember–ember viszony szemléltetésére. A negyedik részben a kor egyoldalú törvénykezéseinek kiegyenlítési szándékára néző tanításokat vesszük szemügyre, közelebbről a házasság és válás kérdését. Végül az ötödik részben egy felvetésnek járunk utána, nevezetesen annak, hogy a tanítványok kettésével való kiküldése mögött mennyire lehetett jelen a missziói munka megnyitásának a szándéka a női tanítványok számára.

I. A jelenség általában

Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy az evangéliumok nem tartalmaznak explicit kijelentéseket a nők akkori társadalmi valós és kívánt helyzetére nézve.

¹ Czire Szabolcs 1973-ban Székelykeresztúron született. Jelenleg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán tanít bibliai és társadalomtudományi tárgyakat. A történeti Jézus-kutatás témakörben doktorált 2007-ben. Szakmai tagságok: Westar Fellow (Jesus Seminar, USA), Romániai Felekezeti Bibliatársulat vezetőtanácsi tagja, a Romániai Bibliikusok Szövetségének tagja, a Keresztény Magvető teológiai folyóirat szerkesztőségi tagja.

Ez a szemléletmód eleve nem jellemző az antikvitásra, ilyen irányú elvárás anakronisztikus lenne. Ugyanakkor azonban az elbeszélte történetek félreérthetetlen tanúságtételek a mellett, hogy a Názáreti Jézus olyan radikálisan új viszonyulást gyakorolt a nőkkel szemben, amelyet találóan jellemez úgy a szakirodalom, mint „precedens nélküli a kortárs judaizmusban”.²

Ez a jelenség egyértelműen felismerhető, ha azt kettős tükörben szemléljük, a korabeli izraeli jog és szokás, illetve az őskereszténység hagyományformálási tendenciáinak tükrében.

a) Az antik izraeli jog és szokás nem tért el jelentősen az antikvitás más közel-keleti kultúráitól. Részletekbe bonyolódás és a keresztény visszafele mutogatás vétké nélkül megállapítható, hogy a nők státusa és szabadsága jelentősen korlátozva volt Jézus korában: a férfiaknak alárendeltek voltak, autoritás és tulajdon tekintetében tőlük függtek (kezdetben az apa, később a férj), szerepeik többnyire a háztartáson belülre korlátozódtak, a Második Templom időszakától törvényszéki tanúként nem léphettek fel, idegenekkel nem beszélhettek, nyilvános megjelenésük vagy tanuláshoz (Tóra) való hozzáférésük szigorúan korlátozott volt.³ A mózesi törvény korához képest ez komoly visszalépést jelentett, ahol is a nők részt vehettek a kereskedelemben (Péld 31), a termelő munkában (2Móz 35,25; Ruth 2,7; 1Sám 8,13), nem volt korlátozva kultikus részvételük, sőt imával (1Sám 1,12), zenével (Zsolt 68,25) és tánccal (2Sám 6,19. 22) is hozzájárulhattak az istentisztelethez.⁴ A Törvény utáni évszázadokban a nő egyre inkább a tűzhely őrzőjeként jelenik meg⁵, a becsület és szegény ellentétpárban a nő számára a becsü-

² Werner Forster: *Palestinian Judaism in New Testament Times*. Edinburgh, 1964, Oliver and Boyd, 124. Idézi James B. Hurley: *Man and Woman in Biblical Perspective*. Eugene, OR: Wipf and Stock, 82–83.

³ Vö. Bruce M. Metzger – Michael D. Coogan: *The Oxford Companion to the Bible*. New York, 1993, Oxford University Press, 806–818.

⁴ Zhava Glasser: *Jesus and the Role of Women*. jewsforwomen.org, letöltve: 2016. január 6.

⁵ A nők privát, családra korlátozódó szerepkörének fogalmát a *tzenuah* írja le, gyakori hivatkozási helye a Zsolt 45,14: „Csupa dísz a királylány *odabent*, arannyal van átszőve ruhája.” A *tzenuah* legfőbb női erényként való értelmezéséhez nagyban hozzájárult Rási (Rabbi Slomó ben Jichák) a Sárával kapcsolatos szövegek értelmezése által. Az angyal Ábrahámhoz intézett kérdését – „Hol van Sára?” (1Móz 18,9) –, illetve Ábrahám választát – „Itt a sátorban.” – Rási a *tzenuah* fogalmával kommentálja: „egy visszahúzódo személy”. Rási azonban nem csak Sáráról beszél itt, hanem mindazokról a nőkről is, akik számára Sára a következő évszázadokban modellként szolgált, ezzel megalkotva a legelfogadottabb jellemzést az erényes asszonyról: „*Hinei bo’hel*” – A sátorban van. Vö. Rabbi Yosaif Asher Weiss (szerk.): *A Daily Dose of Torah. Series 3, Vol. 2: Weeks of Chayei Sarah Through Vayishlach*. New York, 2011, Artscroll Mesorah Publications, 137.

let a családon belüli hellyel fonódik össze.⁶ Ezzel együtt érdemes arra a tényre is felfigyelni, hogy a Szentírás egészében megfigyelhető a tendencia a nők szerepének háttérben tartására. Egyetlen példát kiemelve: az Ószövetségben több mint háromszáz imádkozásra történő utalással találkozunk, de ebből tucatnál kevesebb van nőekkel kapcsolatba hozva. Márpedig nehéz elképzelni, hogy azokban a korai századokban a nők kevesebbet imádkoztak volna, mint a férfiak. A későbbi évszázadok fényében inkább az ellentéte valószínű.

b) A másik tükör az őskereszténység. Óvatosan fogalmazunk, amikor azt mondjuk, hogy az evangéliumokban nincs jelen a szándék, hogy növeljék a nők jelentőségét Jézus működésében.⁷ Sokkal inkább ellentétes folyamat figyelhető meg (pl. jelentős szereplők terhelő múltjának a hangsúlyozása, mint amilyen a Magdalai Mária), ami szinkronban áll az ősegyházban és majd az apostoli egyházban jól nyomon követhető női térvesztéssel.⁸

E kettős tükörben nézve Jézus tanításában és működésében a nők szerepével kapcsolatosan már a pusztán tény a legfeltűnőbb, hogy egyáltalán jelen vannak.⁹ Ahogy az elfogultsággal nem vádolható James Dunn mondja: „A részleteket illető bizonytalansággal együtt is lehetetlen volna az evangéliumi hagyományanyagból kiemelni ezeket az elemeket anélkül, hogy elfogadhatatlan erőszakot tenénk. A nők jelenléte Jézus tanítványai és követői között kétségbe nem vonható tényként áll előttünk, akik közül többen látszólag közelebb álltak Jézushoz, mint a tizenkettő közül némelyek.”¹⁰

A kérdéstről jelentős monográfiát író Ben Witherington hangsúlyozza, hogy történelmi tudásunk szerint Jézus volt az első olyan zsidó tanító, akinek női ta-

⁶ Vö. Halvor Moxnes: Honor and Shame. *Biblical Theology Bulletin: Journal of Bible and Culture* 1993/4, 167–176.

⁷ Például Jézus anyjának, Máriának a szerepe soha nem jelenik meg a missziót folytató tanítványi körön belül, mindössze egyetlen súlyos elmarasztalás maradt fenn (Mk 3,31–35 és par.)

⁸ A nők egyházon belüli szerepének újszövetségi visszaszorítását az általános tendencián túl számos konkrét példában is jól nyomon lehet követni. Ahogy például a Róm 16,7-ben a női Junia neve később a férfi Juniászra változik, ahogy a latin egyházon belül a magdalai Mária személye egyre inkább azonosítódik a Lk 7,36–50-ben szereplő bűnös asszonnyal. További példákhoz lásd: Karen L. King: *Women In Ancient Christianity: The New Discoveries*. <http://www.pbs.org>, letöltve: 2016. január 6.

⁹ James B. Hurley: *Man and Woman in Biblical Perspective*, 83.

¹⁰ James D. G. Dunn: *Jesus Remembered*. (Christianity in the Making, Vol. 1), Grand Rapids, MI, – Cambridge, UK, 2003, Eerdmans, 536.

nítványai is voltak, amivel Vermes is egyetért.¹¹ Főként olyan női tanítványai, akik vele utaztak, akkor, amikor hajadon nőnek vagy házas asszonynak idegen férfiak társaságában időzni, netán együtt utazni, vándorolni elképzelhetetlen volt! (Szinte láthatjuk szemünk előtt, ahogy a Galileai Újság főcímként hozza le a botrányos hírt: Jézus újra úton, tanítványai közt nők is vannak!)¹²

A mai szakirodalom evidenciaként kezeli, hogy Jézus tanítványai között voltak nők is. A kérdésnek nagy terjedelmet szentelő John Meier megállapítja, hogy bár a Tizenkettőnek kijáró „tanítvány” (apostol – apostolos) kifejezést az evangéliumok sosem alkalmazzák nőkre, számos női tanítvány igen szoros tanítványi kapcsolatban állt Jézussal.¹³ Ezzel együtt azonban fontos figyelni arra, hogy a Jézust egészen Jeruzsálemig elkísérő asszonyokkal kapcsolatban Márk (15,41) ugyanazt az *akoluthein* (követni) igét használja, amely a tanítványi követés terminus technicusa.¹⁴

Még jelentősebb, hogy amikor Lukács a 8,1–3-ban bemutatja Jézus belső tanítványi körét (a Tizenkettőt), a vele vándorlók között számos nőt is említ: „Mária, melléknevén magdalai, akiből hét ördög ment ki, Johanna, Heródes intézőjének, Kuzának a felesége, Zsuzsanna és még sokan mások, akik vagyonukból [hyparchonta] gondoskodtak [diekonoun] róla.” Tehát lényegében két tanítványi listát közöl.

Női tanítványok jelenlétére utal az ominózus Mk 3,31–35 (par. Mt és Lk), amikor is a tanító Jézust édesanyja és testvérei keresik, mire ő így válaszol a jelenlevőkhöz (tanítványokhoz): „És végignézve a körülötte körben ülőkön, így szólt: »Íme, az én anyám és az én testvéreim. Aki az Isten akaratát cselekszi, az az én fivérem, nővérem és az én anyám.«” Beiley kultúrantropológiai vizsgálódás után meggyőzően érvel a mellett, hogy a „nővérem és az én anyám” kijelentést lehetetlen lenne csak férfiak közösségében mondani, tehát nőknek is jelen kellett lenni.¹⁵

¹¹ Ben Witherington III.: *Women in the Ministry of Jesus: A Study of Jesus' Attitudes to Women and their Roles as Reflected in His Earthly Life* (Society for New Testament Studies Monograph Series). Cambridge, 1984, Cambridge University Press, 81.

¹² A botrányos jelleget, amelyre gyakran történik a társadalomtudományi érzékenységgű szakirodalomban utalás, az evangéliumok konkrétan egy helyen tükrözik (Lk,7,39): „Amikor pedig látta ezt az a farizeus, aki meghívta őt, ezt mondta magában: »Ha ő volna ama próféta, tudná, ki ez, és tudná, hogy ez az asszony, aki hozzáér: bűnös.«”

¹³ John P. Meier: *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus (Volume 3: Companions and Competitors)*. Doubleday, New York, London, 2001, Anchor Bible, 74–80.

¹⁴ Lásd pl. Mk 1,14; 10,21; Lk 9,59.

¹⁵ Kenneth E. Bailey: *Women in the New Testament: A Middle Eastern Cultural View. Theology Matters*, 2000/1–2, 1–11.

Figyelemre méltó az is, hogy az evangéliumok tanúsága szerint Jézus kivégzésénél többnyire nők voltak jelen (Mk 15,40–41; Mt 27,55–56), a férfiak elmentek. (Jn 19,25–27).¹⁶

A vegyes férfi-női tanítványi körrel kapcsolatban állhat az is, hogy Jézus tiltotta a tanítványok közti bármiféle hierarchia kiépülését, ahogy arról mindhárom evangélista beszámol: „Tudjátok, hogy a népek fejedelmei uralkodnak rajtuk, és a nagyok hatalmaskodnak rajtuk. De közöttetek ne így legyen: hanem aki nagyvá akar lenni közöttetek, az legyen a szolgátok, és aki közöttetek első akar lenni, az legyen a rabszolgátok.” (Mt 20,25–26)

Már a fenti általános megközelítésből is egyértelműen leszűrhető Jézus antikvitáson belüli sajátos viszonyulása a nőkhöz. Ha egyetlen konkrét esetet sem tartalmaznának az evangéliumok, már ezekből az általános tendenciát mutató narratívákból is bizonyosak lehetnének abban, hogy valami egészen rendkívülivel állunk szemben. Az evangéliumok azonban nagyszámú konkrét elbeszélést tartalmaznak, ezek közül a fontosabbakat tekintjük át az alábbiakban, hiszen a tényleges viszonyulást mindig a konkrét helyzetek tükrözik a legtisztábban.

II. Egyes esetek – társadalmi határátlépések

Bilezikian, aki más ókori művekkel hasonlította össze az evangéliumok nőkre utaló elbeszéléseit, megállapítja, hogy itt jelentősen nagyobb számú előfordulással találkozunk.¹⁷ Ez önmagában is beszédes tény.

Minden előítélet melegágya az egyén csoporttagként való kezelése. Jézus viszonyulásának radikális jellege részint épp abban rejlik, hogy működése során valahányszor nővel került kapcsolatba, őt mindig Isten gyermekének, azaz egyénnek, személynek tekintette. Starr már évtizedekkel korábban megállapította a maga klasszikus tanulmányában, hogy Jézus egyedül áll az ókori vallásalapítók és tanítók között abban a vonatkozásban, hogy soha nem használ negatívan megkülönböztető, lealacsonyító beszédmódot a nőkkel szemben, nem használja a kor nőkre vonatkozó sztereotípiáit.¹⁸

¹⁶ A nők szerepéről Jézus emlékezetének megőrzésében és a feltámadás hitének szárnyra kelésében jelentős monográfiát közölt Kathleen E. Corley: *Maranatha: Women's Funerary Rituals and Christian Origins*. Minneapolis, 2010, Fortress Press.

¹⁷ Gilbert Bilezikian: *Beyond Sex Roles: What the Bible Says about a Woman's Place in Church and Family*. Grand Rapids, MI, 2006³, Baker Academic, 82–83.

¹⁸ Lee Anna Starr: *The Bible Status of Woman*. Zarephath, NJ, 1955, Pillar of Fire. Egyetlen kivételnek tekinthetjük a Mk 7,25–30 szerint szirofóniai asszonnak nevezett

Társadalomtudományi nézőpontból Jézus működése leginkább a radikális kifejezéssel írható le. Ezt látjuk a nőkhöz való viszonyulásában is. Az alábbi válogatott példák jól szemléltetik, hogy minden találkozásában történik valamilyen határátlépés, valamilyen alárendelő hagyománnyal való szakítás, az Isten országa valóságának fényében való új viszony demonstratív bemutatása.

1. Méltóság-visszaadás: a görnyedt asszony meggyógyítása

Az evangéliumokban többször találkozunk névtelenségben hagyott nőkkel, pontosabban fogalmazva, ritkán találkozunk néven nevezett női szereplőkkel. A legtöbben névtelenek maradtak a hagyományban.¹⁹ Ez a jelenség általánosnak mondható az ókorban. Egyik ilyen történetben, a Lk 13,10–17-ben elbeszéltek szerint egy 18 éve betegségtől gyötört asszonnal találkozunk, aki „annyira meggörnyedt, hogy egyáltalán nem volt képes felegyenesedni”. Témánk szempontjából néhány igen jelentős mozzanatot érdemes a történetből kiemelni. a) Jézus a félreeső helyről, minden bizonnyal a hátsó sorból a beteg asszonyt a zsinagóga piacára hívja, tehát a központi, magas státusú helyre, a vallási előljárók látóterébe, és rátéve a kezét – tehát megérintve! – közli vele: „Asszony, megszabadultál betegségedből.” b) A szombati gyógyítást kifogásoló, ürügyet kereső zsinagógai előljárójával szemben megvédi az asszonyt. Jellemző, hogy az előljáró az asszonyt feddi meg: „Hat nap van, amelyen munkálkodni kell; azokon jöjjetek gyógyítani magatokat, ne pedig szombaton!” (14). Jézus védelmébe veszi a nőt, képmutatónak nevezve az előljárókat: ennek a nőnek a terhe fontosabb kell, hogy legyen, mint a szombat napi előírások. Megszégyenítően utal arra, hogy az ökreiket és szamaraitak előbbre tartják, mint ezt az asszonyt. c) Jézus olyan termino-

személlyel való párbeszédet, ahol is Jézus a pogány asszonyt kérésére, hogy ti. űzze ki lányából a tisztátalan lelket, Jézus állítólag azt válaszolta: „Hadd lakjanak jól először a gyermekek, mert nem jó elvenni a gyermekek kenyerét, és odadobni a kutyáknak” (27) Ezek szerint itt Jézus a kor kedvelt pogányokra utaló kifejezését használta, a „kutyát”. Ha így lenne is, akkor is érdemes két dologra felfigyelni. Az egyik, hogy Jézus nem a nőt minősíti, hanem a pogány származásra használatos gyakori megnevezést használja, talán humoros-ironikus mellézköngével. A másik, hogy ebben a történetben Jézus az, akit egy „pogány” nővel való párbeszéd jobb belátásra bír, akinek a hatására Jézus változtat korábbi cselekvési szándékán. A tény önmagában, hogy nyilvánosan szóba áll ezzel a nővel, fontosabb üzenetet hordoz, mint a párbeszéd valamely eleme, amelynek hangsúlyát nem tudjuk rekonstruálni.

¹⁹ A fontosabbak: Jézus nővérei és húgai, a sziroföniciai asszony, a vérfolyásos asszony, a samáriai asszony, a házasságtörő asszony. Téves lenne azt gondolni, hogy hasonlóan nagy számban nem fordulnak elő névtelenül maradt férfiak is az evangéliumi hagyományban, pl. a mágusok, a pásztorok, a vakon született férfi.

lógiaát használ, amellyel az asszonyt Izráel dicső vallási örökségébe emeli: Ábrahám lányának nevezi! Ezzel őt Izráel fiaival egyenlő rangra emeli. Ezt a kifejezést tudomásunk szerint senki nem használta Jézus előtt.²⁰ Amikor kétezer évvel később még mindig az „atyámfia-nyelvezettel” küszködünk, különös jelentőséggel bír ez a történet.

2. A tanítás kiterjesztése a nőkre – Mária és Márta története

Kétszeresen igazolt az evangéliumi hagyományban Jézus különleges viszonya azzal a betániai családdal, amelyről így ír János evangélista: „Jézus szerette Mártát, a nővérét (Máriát) és Lázárt.” (11,5) Tehát itt a három testvér Jézus barátjaként jelenik meg.

A történetnek, amely jól ismert, különösen női körökben, jó kontraszt-hatertet nyújt az első században tevékenykedő Rabbi Eliézer megjegyzése: „Inkább el kell égetni a Tóra szavait, mintsem azt egy asszonynak tanítani...”²¹ Számos hasonló talmudi helyet lehetne idézni, amelyek Jézus korának szemléletét örökítik meg.

Ezek fényében elevenítsük fel a történetet, amely annyira beszédes, hogy nem is szükséges részletbe menően magyarázni.

„Útjukon betértek egy faluba. Egy Márta nevű asszony befogadta házába. Ennek volt egy húga, Mária. Ez odaült az Úr lábához és hallgatta a szavait. Márta meg sürgött-forgott, végezte a háziasszonyi teendőket. Egyszer csak megállt: »Uram – méltatlankodott –, nem törődöl velem, hogy húgom elnézi, hogy egyedül szolgáljalak ki? Szólj neki, hogy segítsen nekem!« Az Úr azonban így válaszolt: »Márta, Márta, sok mindenre gondod van, és sok minden nyugtalanít, pedig csak egy a szükséges. Mária a jobbik részt választotta, nem is veszik el tőle soha.« (Lk 10,38–42)

Nem lehet ennek a résznek a jelentőségét eltúlozni: Márta, aki a kor elvárása szerint cselekszik, fogadja a vendéget, felszolgál, a konyhai teendőket végzi, váratlanul azzal szembesül, hogy Mária, aki Jézus lábához telepedett, a „jobbik

²⁰ James A. Borland: *Women in the Life and Teachings of Jesus*. Faculty Publications and Presentations. Paper 110, http://digitalcommons.liberty.edu/sor_fac_pubs/110, letöltve: 2016. január 6.

²¹ Misna, Szótá. A hivatkozási pontot az 5Móz 11,19 jelenti: „Tanítsátok meg ezeket a fiaitoknak is, beszélj róluk, ha otthon vagy, és ha úton jársz, ha lefekszel, és ha felkelsz.” Hogy mennyire tekinthető Eliézer e megjegyzése a nők Tóra-tanulástól való eltiltásának bizonyítékaként, azt többen vitatják. Kontextusba helyezett elemzése által más következtetésre jut Avraham Weiss: *Women at Prayer. A Halakhic Analysis of Women's Prayer Groups*. Hoboken, NJ, 2001³, Ktav Publishing House, 57–59.

részt választotta”, az „egy szükségést”. Az „Úr lábaihoz telepedni” (παρακαθεσθεῖσα πρὸς τοὺς πόδας τοῦ κυρίου) nem jelent mást, mint tanítvánná szegődni, tanítvány lenni.²²

János evangélista a mester-tanítvány viszonyt két kifejezéssel írja le: „tanító” (didaskalosz) és „Úr” (küriosz).²³ Mária és Márta Jézust tanítónak (Jn 11,28) és Úrnak (11,21.32) szólítják, akárcsak a férfi tanítványok (11,8. 12). Tehát Mária és Márta mint tanítványok jelennek meg.

Vajon megértette Márta is, hogy mostantól lehetővé vált a tanítás hallgatása számára is?

Igenlő válaszra enged következtetni az is, hogy a Lázárral bekövetkező tragédia idején Márta siet Jézus elébe „Amikor Márta meghallotta, hogy Jézus közeledik, eléje sietett, Mária pedig otthon maradt.” Minden bizonnyal a gyász súlya alatt megtörtén. És Márta így folytatta: „Uram – szólította meg Márta Jézust –, ha itt lettél volna, nem halt volna meg testvérem. De most is tudom, hogy bármit kérsz az Istentől, megadja neked.” (Jn 11,20–22)

A testvérpárral a későbbiekben nem csak hallgatóként találkozunk, hanem tanúságtevőként, a közösség szószólójaként is. (Jn 11,27)²⁴

3. Többszörös határátlépés – beszélgetés a samáriai asszonnyal

Jézusnak ezt az evangéliumokban rögzített leghosszabb beszélgetését (Jn 4,1–42) a legtöbb kommentár úgy mutatja be, mint amiben egyértelműen Jézus a kezdeményező, az adó, a samáriai asszony pedig az elfogadó abban a nagyon egyenlőtlen viszonyban, amelyben az asszony olyan értelmezést nyer, mint egy bűnös karakter öt férj terhével, aki szexuális élvezetet keresve veszélyt jelent közössége egészére nézve. Ez a morálisan ítélkező olvasat jó eséllyel elvétí a lényegget, ahogy arra számos társadalmi egyenlőtlenségre és marginalizációra érzékenyebb olvasat felhívja a figyelmet.²⁵

Érdemes megfigyelni, hogy az interakció azzal kezdődik, hogy Jézus vizet kér egy samáriai asszonytól! Az evangélium meg is indokolja: „Jézus elfáradt az úton, azért leült a kútnál”, és amint később kiderült, nem volt nála merítő edény.

²² Lásd lépdaul Pál vallomását az ApCsel 22,3-ban: „Gamáliél lábainál kaptam nevelést az ősi törvény szigora szerint”.

²³ Vö Jn: 13,13: „ὁμοῖς φωνεῖτέ με Ὁ διδάσκαλος καὶ Ὁ κύριος”.

²⁴ Vö. Satoko Yamaguchi: *Women in the World of Jesus*. Eugene, OR, 2002, Wopf and Stock, 120–121 és 139–142.

²⁵ pl. Stephen Moore: Are There Impurities in the Living Water That the Johannine Jesus Dispenses? Deconstruction, Feminism, and the Samaritan Woman. *Biblical Interpretation: A Journal of Contemporary Approaches* 1, 1993/2, 207–227.

Tehát egy zsidó férfi megszólít és vizet kér egy samáriai asszonytól: ezzel az első határátlépést már Jézus maga megtette, mielőtt a nő még bármit tett volna: etnikai, nemi és vallási (közös edény használata zsidó és szamaritánus között tilos volt) határokat lépett át. És ezen az már semmit nem változtat, hogy a tényleges vízvásra sor került-e. Egészen világos, hogy az evangélista a történetnek a Nikodémusszal való beszélgetés párhuzamaként más hangsúlyt kívánt adni. De még így is félreismerhetetlenül maradt a tény, hogy a beszélgetés tovább folyt Jézus és az asszony között, amelynek során a nővel kapcsolatban – az előítéletek ellenére – pozitív karakterváltozás lesz látható. Kiderül, és csakis a határátlépést vállaló beszélgetés által, hogy a nő járatos a vallási hagyományokban, képes teológiai párbeszédre, a történet végén pedig tanítványi-missziói szerepet ölt magára, amellyel közvetít Jézus és saját közössége között: „Az asszony otthagya a korsóját, sietve visszatért a városba, és azt mondta az embereknek: »Gyertek, van itt egy ember, aki mindent elsorolt, amit csak tettem. Ő volna a Messiás?« Az emberek kitódultak a városból, és odasereglettek hozzá.” (Jn 4,28–30)

A történet csodálatosan mutatja be, ahogy Jézus, többszörös határátlépéssel közelítve a morális bélyegekkal terhelt asszonyhoz, saját szükséglete felmutatásával nyeri el annak bizalmát, hogy aztán amannak valódi szükségletéhez közel jutva jöhessen létre egy felszabadító párbeszéd-interakció.²⁶ A saját közösségében hiteltelen nő a történet végén tanúságtevővé válik: „Abból a városból sokan hittek benne a samáriaiak közül, az asszony szavára.” (Jn 4,39)

4. A vérfolyásos asszony

Már a megjelölés – vérfolyásos asszony – is pontosan utal a kor szemlélete szerinti legfontosabb jellemzőre: a menstruációs vér miatti tisztátalanságra, ami a korabeli társadalmi besorolás egyik legszigorúbb törvényi vonatkozását jelenti.²⁷ A szóban forgó vérzés a nőt 12 éve rituálisan tisztátalannak, tehát niddah-nak minősítette. A Mk 5,25–34 (par. Mt/Lk) részben elbeszélte történetben azonban Jézus nem erre figyel, hanem arra a kiáramló erőre, ami a beteg asszony érintéséből áradt, aki Jézust hátulról érintette meg. Amikor a remegve előállt asszony azonosítása megtörtént, Jézus nem a maga tisztaságáért aggódik,

²⁶ A párbeszéd beszédaktus-elméleti elemzéséhez lásd J. Eugene Botha: *Jesus and the Samaritan Woman: A Speech Act Reading of John 4,1–42*. Leiden, 1991, Brill.

²⁷ A mózesi törvényben kiemelten lásd 3Móz 15,19–23: „A kultusz erkölcsi rendje a vér összefüggésében kerül meghatározásra” – mondja Kenneth C. Hanson, aki átfogó elemzést nyújt a kérdéstről: *Blood and Purity in Leviticus and Revelation. Listening: Journal of Religion and Culture* 1993/28, 215–230.

hanem elismeréssel szól a nő hitéről, felmentve őt minden további alól: „Leányom, a hited megtartott téged: menj el békességgel, és bajodtól megszabadulva légy egészséges.” (34)

A példákat tovább lehetne sorolni, azonban ennyi is bőségesen elégséges annak a szemléltetésére, hogy Jézus mindig egyénként, személyként kezelte a nőket, és nem csoportként. Nem a korabeli társadalom egészét átható tisztasági kódok mentén történő tagolódással törődött, hanem Isten országa valóságának fényében tekintett minden emberre, beleértve a nőket is, mint akik meghívást kaptak Isten szeretetébe. Az emberek között feszülő vallási, etnikai, nemi és egyéb határokat ennek a szeretetnek a közvetítőjeként mindig kész volt átlépni. A nők férfiakhoz hasonlóan pozitív megítélése tanítása egészében jelen van, ezek felé fordulunk most.

III. Nők, női elemek Jézus tanításában

1. Nők mint pozitív példák

Borland megjegyzi, hogy Jézus a nők méltóságát három módon ismerte el: azzal, hogy tanította őket, hogy küldetésének részévé tette őket és harmadszor azzal, hogy tanítását gyakran „illusztrálta” nőkkel.²⁸ Nem nehéz észrevenni, hogy ezek az „illusztrációk” pozitív előjelűek, azaz Jézus gyakran utal tanításában nőkre mint a „hit modelljeire”, ahogy azt Belleville megállapítja.²⁹ A két szerzőt követve tekintjük át ezeket a példákat.

Az igazság keresésében való állhatatosság és elszántság jelképeként említi Jézus a Dél királynőjét, mint aki „feltámad az ítéletkor e nemzedék férfijaival, és elítéli őket, mert ő eljött a föld végső határáról, hogy meghallgassa Salamon bölcsességét; de íme, itt nagyobb van Salamonnál.” (Q 11,31).

Jézus példaként említi fel a száreptai özvegy történetét, mint akit Isten különleges figyelmében részesített: „De közülük egyikhez sem kapott Illés küldetést, csak a szidóni Száreptában élő özvegyasszonyhoz.” (Lk 4,26)

²⁸ James A. Borland: *Women in the Life and Teachings of Jesus*. Faculty Publications and Presentations. Paper 110, http://digitalcommons.liberty.edu/sor_fac_pubs/110, 108., letöltve: 2016. január 6.

²⁹ Linda L. Belleville: *Women Leaders and the Church: Three Crucial Questions*. Grand Rapids, MI, 2000, Baker Academic, 48. Idézi Joseph Tkach: *Women in the Ministry of Jesus*. https://www.gci.org/files/Women6_0.pdf, 3, letöltve: 2016. január 6.

Példaként állítja tanítványai elé azt az özvegyasszonyt, aki két utolsó apró pénzét dobta a templomi perselybe: „Bizony, mondom néktek, hogy ez a szegény özvegyasszony mindenkinél többet dobott a perselybe. Azok ugyanis mind a feleslegükből dobtak az áldozati ajándékokhoz, ő azonban szegénységéből mindazt beledobta, amije volt, az egész vagyonát.” (Lk 21,1–4)

Egy idegen, kánaáni asszonyt, aki nem-izraelitaként semmiféle jogot nem formálhatott Jézus gyógyító erejére, ő nagy hitéért dicséri meg: „Erre így szólt Jézus: „Asszony, nagy a hited. Legyen hát akaratod szerint.” Még abban az órában meggyógyult a leánya.” (Mt 15,28)

Kiemelt figyelmet érdemel az a párbeszéd, amely Jézus és az őt hallgató sokaságból megszólaló nő között bontakozott ki. A nő lelkes szavaira – „Boldog az az anyaméh, amely téged hordozott, és boldogok azok az emlők, amelyek tápláltak!” – Jézus így válaszol: „De még boldogabbak azok, akik hallgatják az Isten beszédét, és megtartják.” (Lk 11,27–28) Itt nem arról van szó, hogy Jézus lebecsülte saját anyját, mint ahogy a korábban említett Mk 3,31–35-ben sem, hanem egy sokkal fontosabb üzenetről: „Jézus elutasította azt a nézetet, amely a nő számára a látóhatárt csak a család táplálásában és a főzésben jelölte ki”³⁰, és megnyitotta számukra Isten országának tanítását, a tanítványi létet. Mindez talán túlzottan modernnek tűnhet, de mégiscsak erről van itt szó.

Jézus a korlátlan odaadás példájává emeli azt a „bűnös nőt”, aki a farizeus házában drága kenetet önt a fejére (Mt 26,6–13) vagy a lábára (Lk 7,36–50): „Bizony mondom nektek, ahol a világon csak hirdetni fogják az evangéliumot, mindenütt megemlékeznek majd arról is, amit ez az asszony tett.” (Mt 26,13)

2. Nők a példázatokban

Jézus tanítói tevékenységének egyik jellegzetes műfaját a példázatok képviselik. Érdemes tehát külön választva áttekinteni a példázatokban megjelenő pozitív női példákat.

Pozitív példát képviselve állnak előttünk azok a szüzek, akik időben gondoskodtak az olajról, és ébren kitartottak a várakozásban a tíz szűz példázatában (Mt 25,1–13)

Különösen Lukács evangélista érzékeny arra, hogy a rendelkezésére álló hagyományból a férfiaknak szóló anyaggal párhuzamosan a nőknek szólót is meg-

³⁰ JoAnn Davidson: *Women in Scripture*. In: Nancy Vyhmeister (szerk.): *Women in Ministry: Biblical and Historical Perspectives*. Berrien Springs, MI, 1998, Andrews University Press, 175.

jelenítse.³¹ Így kerültek megőrzésre azok az iker- vagy kettős példázatok, amelyeknek egyik változata a férfiaknak szól, illetve a férfiak életterének jelképeit használja, míg a másik változata a nőknek szól, illetve a női életter elemeiből építkezik. Mindez Jézus szándékának és különös odafigyelésének bizonyága.

Például a mustármag és a kovász (Mk 4,30–32) példázatpár a jellegzetesen férfias magvetés és a jellegzetesen nőies kenyérsütés területeit állítja párhuzamba ugyanazzal az Isten országára néző üzenettel: a kis, rejtett kezdet a feltartóztathatatlan, látványos eredményhez vezet.

Hasonló a helyzet a két megtalálás példázattal, amelyekben a férfi a juhot (Lk 15,1–7 vö. Mt 18,12–14), a nő a pénzermét (Lk 15,8.10) találja meg. Jézus korában a pásztorkodás, az állatok őrzése a férfi munkaterülete, a ház kispérése, tisztán tartása az asszonyé. Mindkét példázat az egy megtért fölötti mennyei örömet jeleníti meg, a második példázatban a nő örömeivel szemléltetve azt: „Vagy ha egy asszonynak van tíz drachmája, és egyet elveszít, nem gyűjt-e világot, nem sepri-e ki a házat, nem keresi-e gondosan, amíg meg nem találja? És ha megtalálja, összehívja barátnőit meg a szomszédasszonyokat: Örüljete ti is – mondja

³¹ A következő felsorolás kivonata Mary Rose D'Angelo: Women in Luke-Acts: A Redactional View, *Journal of Biblical Literature*, 1990/3, 441–461 tanulmányának, amelyben a Lukács evangéliuma és az Apostolok Cselekedeteiben szereplő fontosabb férfi-nő párhuzam-anyagot mutatja be. Mi itt csak az evangéliumra szorítkozunk: 2 hírül adás: Zakariásnak (1,5–23), Máriának (1,26–38); 2 dicsőítő ének: Mária éneke (1,46–55), Zakariás éneke (1,68–79); 2 próféta, prófécia: Simeon (2,25–35), Anna (2,36–38); 2 csoda: a pogány asszony (4,25–26), a szír leprás férfi (4,27); 2 első csodatett: megszállott ember (4,33–37 vö. Mk 1,23–28), Péter anyósa (4,38–39 vö. Mk 1,29–31); 2 tanítványi lista: az apostolok (6,12–19 vö. Mk 3,13–19), női kísérők (8,1–3); 2 haldokló meggyógyítása: a százados szolgálója (7,1–10 vö. Mt 8,5–13), az özvegyasszony gyermeke (7,11–17); 2 bűnös: a béna (5,18–26 vö. Mk 2,1–12), a bűnös nő (7,36–50 vö. Mk 14,3–9?); 3 csodatörténet: a gadarai megszállott: (8,26–39 vö. Mk 5,1–20), Jairus lánya (8,40–42. 49–56 vö. Mk 5,21–24. 35–43), a vérfolyásos asszony (8,43–48 vö. Mk 5,25–34); 3 kérdés a tanítványságról: az írástudó (10,25–37 vö. Mk 12,28–34), Márta (10,38–42), a tanítványok (11,1–13); 2 pogány példa Izraelnek: Jónás és a niniveiek (11,29–30), Dél királynője (11,31 vö. Mt 12,38–42); 2 szombati gyógyítás: a meggörnyedt asszony (13,10–17), a vízkóros ember (14,1–6 vö. Mk 3,1–5); 2 példázat: a mustármag (13,18–19 vö. Mt 13,31–32), a kovász (13,20–21 vö. Mt 13,33); 2 megtaláló példázat: férfi a juhot (15,1–7 vö. Mt 18,12–14), nő a pénzermét (15,8.10); 2 elragadás: férfiak az ágyból (17,34 vö. Mt 24,40), nők őrléskor (17,35 vö. Mt 24,41); 2 példa az imádkozásra: özvegyasszony (18,1–18), a farizeus és a vámszedő (18,9–14); 2 tanítás a vallásosságról: írástudók (20,45–47 vö. Mk 12,38–40), özvegyasszony (21,1–4 vö. Mk 12,41–44); 2 követés: cirénei Simon (23,26 vö. Mk 15,21), asszonyok (23,27–29); 2 szemtanúi csoport: Jézus ismerősei mind (23,49a) és az őt követő asszonyok (23,49b vö. Mk 15,40–41); 2 viszonyulás a feltámadáshoz: asszonyok (24,1–10 vö. Mk 16,1–8), Péter és a tanítványok (24,11).

–, mert megtaláltam elveszett drachmámat! – Mondom nektek, az Isten angyalai is éppígy örülnek majd egy megtérő bűnösnek.”

Lukács evangéliumában egymás után jelenik meg a helyes imádkozást bemutató két példabeszéd, a hamis bírót igazságszolgáltatásra sarkalló özvegyasszony állhatatossága (18,1–18), és az önmagát igaznak gondoló farizeus és az alázattal imádkozó vámszedő példázata (18,9–14). Akár a farizeus és vámszedő példázatában kell keresnünk a hamis bíró példázatának a párhuzamát, akár az éjszakai barátban (Lk 11,5–8)³², témánkat illetően világos Jézus szándéka: az imádkozásban való állhatatosság, kitartás példáját formálja meg a szóban forgó özvegyasszony képében.³³

3. Női elemek Jézus tanításában

Jézus tanítását gyakran szemlélteti a női élettérből merített képekkel. Úgy is mondhatnánk, hogy időnként kifejezetten feminin tartalmú jelképekben ecseteli az Istennel való viszont. Ezek által egyfajta anyai Atya, azaz anyai gyöngédséggel, gondoskodással megnyilvánuló mennyei Atya képe bontakozik ki helyenként tanításában.

Néhány példát tekintsünk át dióhéjban:

Lk 13,34: „Jeruzsálem, Jeruzsálem! Megölnöd a prófétákat és megkövezed azokat, akiket hozzád küldenek! Hányszor volt, hogy egybe akartam gyűjteni gyermekeidet, ahogy a tyúk szárnya alá gyűjti csibéit, de nem akartad.” A szárnyak alá csibéit összegyűjtő kotló képével utal itt Jézus saját küldetésére.

A tékozló fiú példázata esetében, ahol az atya Istent ábrázolja, számos társadalomtudományi érzékenységgű olvasat felfigyelt arra, hogy a példázatbeli atya viselkedése semmiképpen sem illik be az első századi mediterrán kultúra férfiaktól elvárt viselkedésmintáiba.³⁴ Sőt, botránkoztató, ahogyan azt a kulturális antropológiai kutatások egyértelművé teszik. Így csak egy anya viselkedik. Az atya, akinek a becsülete forog kockán, ha a család és közösség értékrendjét nem képviseli megfelelő szigorral az „elcsatangolttal” szemben, elébe fut fiának (az apák

³² Erre néző érveléshez lásd Craig L. Blomberg: *Interpreting the Parables*. Downers Grove, IL, 1990, IVP Academic, 275.

³³ Az özvegyasszonyok nem csak példaként jelennek meg Jézus tanításában, hanem úgy is, mint védelemre, különös figyelemre szorulóknak a közösségben. Csak Lk evangéliumában hat utalás törénik özvegyasszonyokra: 2,36; 4,26; 7,11; 18,1; 20,47; 21:1.

³⁴ Pl. Richard L. Rohrbaugh: *A Dysfunctional Family and its Neighbours*. In: V. George Shillington (szerk.): *Jesus and His Parables. Interpreting the Parables of Jesus Today*. Edinburgh, 1997, T&T Clark, 141–163; Alyce M. McKenzie: *The Parables for Today*, 2007, Westminster John Knox Press.

az első században nem futottak gyermekük elébe!), megcsókolja, gyűrűjét és felső ruháját átadja és megünnepli. A példázat méltán viselhetné a (szeretetét) tékozló atya példázata címet.

Egy utolsó példaként figyeljünk a Lk 6,36 mondásra: „Legyetek irgalmasok, amint Atyátok is irgalmas.” Az „irgalmas” törvényszéki ízű kifejezés nagyon rosszul adja vissza itt az eredeti jelentést, amelynek a héber kifejezése, a „rahamim” az „anyaméh” többes számát jelöli. Ezen a jelentésvonalon fejlődött ki a latin „com-passio”, „együtt-érzés”: ahogyan az anya érez együtt a méhében levő gyermekével. Borg e gondolatmenet alapján jut arra a következtetésre, hogy itt Jézus olyan együttérzésre hívja tanítványait, amely Isten együttérzését imitálja, és amelynek képzetét az anya méhében levő gyermeke iránti (gyermekével való) együttérzése kínálja. Kifeszítve a képet, szó szerint így fordítható a felhívás: egymás számára biztonságnyújtás, befogadás, törődés tekintetében: „Legyetek anyaméh-szerűek, ahogyan anyaméh-szerű Atyátok is.”³⁵

IV. Egyoldalú törvénykezés kiegyenlítése: házasságtörés és válás

Jézus korában a válás engedélyezett volt, de azt csak a férfi kezdeményezhette.³⁶ Több evangéliumi rész is foglalkozik a házasságtörés és válás kérdésével (Mt 5,32; Mk 10,2–12 vö. Mt 19,3–12, Lk 16,18), jelezve, hogy az első században vitatott kérdésnek számítottak. Éppen ezért több kontextusban is elhelyezhető Jézus tanítása, amelynek a két hosszabb szövegrésze a farizeusok kezdeményezésére, provokációjára adott válaszként hangzik el. Hogy a farizeusok milyen kontextusból nézve kérdeztek rá Jézus tanítására, arra a szakirodalom négy kortárs vitára is utal. A kontextus jelenthette a Jézus korában élt két emblematisabb rabbi, Hillel és Sammai vitája, ahol is Sammai a „konzervatívabb” (a válás csak a nő házasságtörése miatt engedélyezett), Hillel a „liberálisabb” (jelentéktelenebb okokból is engedélyezhető a válás) álláspontot képviselte. E megközelítés szerint a provokáló farizeusok Jézus – minden bizonnyal már ismert – álláspontját a megengedő nézete miatt népszerűbb Hillel akarták szembeállítani.³⁷ A másik lehetséges történelmi kontextust a Heródes–Keresztelő János-vita képezi, amely

³⁵ Marcus J. Borg: *Jesus: A new Vision*. London, 1993, Society for Promoting Christian Knowledge, 130–131.

³⁶ Lincoln D. Hurst: *Ethics of Jesus*. In: Joel B. Green–Scot McKnight (szerk.): *Dictionary of Jesus and the Gospels*. Leichester, 1992, InterVarsity Press, 210–222.

³⁷ Hogy a farizeusok nem önmaguk között, hanem a kor népszerű tanítóival (kiemelten Hillelrel) szemben akarták hiteltelenné tenni Jézust, lásd: Joachim Jeremias: *Jerusalem in the Time of Jesus*. Philadelphia, 1969, Fortress, 371; David Hill: *The Gospel of Matthew*.

Heródes válása és (vérfertőző) újraházasodása miatt juttatta a tiltakozó Jánost vérpadra.³⁸ A harmadik történelmi kontextust az esszénusok radikálisan szigorú, válást elutasító álláspontja adhatja, amely feltételezhetően ismert volt Jézus korában, és többen hasonlóságot ismerhettek fel Jézus mozgalma és az esszénusok között.³⁹ A negyedik, és egyben a legvalószínűbb szándék a farizeusok részéről, hogy Jézust Mózással állítsák szembe, azaz a Törvénnyel konfrontálják.⁴⁰ Az erre történő utalás konkrétan is megjelenik a párbeszédben: „Erre azt mondták neki: „Akkor miért rendelte el Mózes, hogy aki elbocsátja a feleségét, adjon válólevelet neki?” (Mt 19,7); „Farizeusok is mentek hozzá, és megkérdezték tőle, hogy szabad-e a férfinak elbocsátania a feleségét: ezzel kísértették Jézust. Ő azonban visszakerdezt: »Mit parancsolt nektek Mózes?« Azok ezt mondták: »Mózes megengedte a válólevél írását és az elbocsátást.«” (Mk 10,2) A Pentateuch egyetlen részletesebb szövegrésze a válás szabályozására az 5Móz 24,1–4-ben található, tehát minden későbbi vitának lényegében ez jelenti a hivatkozási alapját:

„Ha valaki feleségül vesz egy lányt, és férje lesz annak, de később nem találja kedvére valónak, mert valami ellenszenveset talál benne, akkor írjon válólevelet, adja azt az asszony kezébe, és úgy küldje el a házából. Ha az elmegy a házából, és egy másik emberhez megy feleségül, de a másik férj is meggyűlöli, válólevelet ír neki, a kezébe adja, és elküldi a házából, vagy ha meghal a második férj, aki feleségül vette, akkor nem veheti újra feleségül az első férje, aki elküldte

London, 1972, Eerdmans, 42; David A. Carson: Matthew. In: Frank Ely Gaebele (szerk.): *The Expositor's Bible Commentary*. Grand Rapids, MI, 1984, Zondervan, 11.

³⁸ Pl. John S. Kloppenborg: Alms, Debt, and Divorce: Jesus' Ethics in their Mediterranean Context. *Toronto Journal of Theology*, 1990/6, 182–200. Újabban ebbe az irányba mozdult el John D. Crossan: Jesus and the Challenge of Collaborative Eschatology. In: James K. Beilby – Paul R. Eddy (szerk.): *The Historical Jesus. Five Views*. Downers Grove, IL, 2009, InterVarsity Press, 115.

³⁹ Vö. James H. Charlesworth: Research on the historical Jesus today: Jesus and the Pseudepigrapha, the Dead Sea Scrolls, the Nag Hammadi Codices, Josephus, and Archeology. In: Craig A. Evans (szerk.): *The Historical Jesus. Critical Concepts in Religious Studies*. (Vol. IV: Lives of Jesus and Jesus Outside the Bible). London–New York, 2004, Routledge, 362–363. Másiként vélekedik az esszénusok válás-tilalmának rendkívüliségéről Hans Dieter Betz: *The Sermon on the Mount: A Commentary on the Sermon on the Mount, including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49)*. Minneapolis, MN, 1995, Augsburg Fortress, kiemelten 252. Szerinte: „a Holt-tengeri tekercsek újabb dokumentumai további bizonyítékkul szolgálnak arra nézve, hogy Jézus korában a válás teljes elutasítása nem volt annyira szokatlan jelenség, mint azt a kutatás sokáig feltételezte.”

⁴⁰ Így vélekedik a kérdés részletes kutatástörténetét nyújtó John P. Meier: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. (Vol. IV: Law and Love). New Haven, 2009, Yale University Press, 74–83.

őt, mert az ő számára tisztátalanná vált az asszony. Utálatos dolog az ilyen az ÚR előtt. Ne kövess el ilyen vétket azon a földön, amelyet Istened, az ÚR ad neked örökségül! Ha valaki új házas, ne vonuljon hadba, és ne vessenek rá semmiféle terhet. Maradjon otthon kötelezettség nélkül egy évig, és örüljön feleségével, akit elvett.”

Látható, hogy a „Ha...akkor” jellegzetes kazuisztikus törvényi szerkezet nem egy átfogó szabályozást kíván megfogalmazni, hanem egy sajátos helyzetet tárgyal: az elbocsátott nő újbóli feleségül vételét tiltja.⁴¹ A rabbinikus viták az első vers rejtélyes kifejezésének (ervat dabar) értelmezését állították középpontba, amit itt „valami ellenszenvest” fejez ki.⁴² Az ervat dabar szó szerint azt jelenti, hogy „a mezítelen(ség) dolog”, és mint olyan, az antik mediterrán társadalom szégyen–becsület szemléletének sajátos vonását hordozza: közszemlére bocsátani, láthatóvá tenni, felfedni a „mezítelenségét”, a láthatóságát valaminek. Ez a kifejezés jelenik meg a 3Móz 23,13–14-ben is, ahol a tábor tisztaságának megőrzése érdekében az éjszakai magömlés nyomát el kell ásni.⁴³ Fontos hangsúlyozni, hogy a 24,1-ben a válás okaként szolgálható ervat dabar, amely miatt a férfi „nem találja kedvére valónak” többé feleségét és elbocsátja, nem foglalja magában a házasságtörés, a „megcsalás” (gör. porneia) esetét, amit a Törvény halállal büntendő bűnnek tekintett.⁴⁴ A válás a mózesi törvényben csupán tolerált, mint ami örökre eltörölhetetlen pecsétet ejt (a nőn), ahogy az a másik válásra utaló törvényi helyből kitűnik: „Parázna és meggyalázott nőt ne vegyenek el. Olyan nőt se

⁴¹ J. Carl Laney: „E törvényi rendelkezésnek nem az a szándéka, hogy a válást tiltsa vagy a válás folyamatát szabályozza. Szándéka az, hogy tiltsa meg a férfi számára a korábbi nejével való újraházasodást abban az esetben, ha időközben az más férfival volt házas.” (Deuteronomy 24:1-4 and the Issue of Divorce. *Bibliotheca Sacra* 149, no. 593, 1992/1, 4) Funkcionális nézőpontot képviselve hasonlóan fogalmaz Christopher Wright is: „A rendelkezés gyakorlati hatása az, hogy megvédje a szerencsétlenül járt nőket attól, hogy házassági futball eszközeivé váljanak az őket oda-vissza passzoló felelőtlen férfiak kezében.” (*Deuteronomy. New International Biblical Commentary*. Peabody, MA, 1996, Hendrickson Publishers, 255.)

⁴² A nagyobb magyar bibliafordítások az „ervat dabar” értelmét így adják vissza: „valami rút dolog” (Káldi-Neovulgáta), „valami taszító” (Szent István Társulat), „valami illetlenség” (Károli Gáspár revidéált).

⁴³ Vö. John P. Meier: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. (Vol. IV: Law and Love). New Haven, 2009, Yale University Press, 79.

⁴⁴ Lásd 5Móz 22,22: „Ha rajtakapnak valakit, hogy férjes asszonnal hál, mindkettőjüknek meg kell halniuk: a férfinak is, aki az asszonnal hált, meg az asszonnak is. Így takarítsd ki a gonoszságot Izráelből!” 3Móz 20,10: „Ha valaki férjes asszonnal paráználkodik, a felebarátja feleségével paráználkodik, halállal lakoljon a parázna férfi és a parázna nő.”

vegyenek el, akit a férje elbocsátott, mert Istenüknek vannak odaszentelve.” (Lev 21,7)

Láthatjuk tehát, hogy a Törvény házasságra és válásra utaló részei a férfiak és a nők számára aszimmetrikus szabályozást jelentenek. A férfi szabadon elbocsáthatja feleségét, az elbocsátott nő súlyos tisztátalanság pecsétjét viseli magán, ami újránházasságát szinte ellehetetleníti, a házasságtörés a nő részéről mindig halálos bűn, a férfi részéről csak akkor, ha az egy másik férfi „tulajdonával”, tehát egy házassággal történik. Az eddigiek összefüggésében nyer igazán jelentőséget Jézus radikális tanítása a házasságról és az elbocsátás kérdéséről. Amikor a farizeusok arra hivatkoznak, hogy Mózes megengedte a válást azzal, hogy a férfi válólevelet állítson ki, Jézus a házasság „teremtési ideálját” felmutatva válaszol: „Szívetek keménysége miatt írta nektek Mózes ezt a parancsolatot, mert a teremtés kezdete óta az embert férfivá és nővé teremtette az Isten. Ezért elhagyja az ember apját és anyját, és lesznek ketten egy testté, úgyhogy ők többé már nem két test, hanem egy. Amit tehát az Isten egybekötött, ember el ne válassza.” (Mk 10,5–9, vö. Mt 19,3–6) Amikor pedig a tanítványai otthon tovább faggatták, akkor Jézus a házasságtörés fogalmát kiterjeszti minden elbocsátásra (kivéve a házasságtörés esetét): „Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el feleségül, házasságtörést követ el ellene; és ha az asszony bocsátja el férjét, és máshoz megy férjhez, szintén házasságtörést követ el.” (Mk 10,11–12, vö. Mt 19,9; Lk 16,18) Ezzel Jézus lényegében szimmetrikus helyzetet teremt a férfi és a nő között a házasság és a válás kérdésében.

V. A tanítványok párokban való kiküldése

Elfogadva a tényt, hogy Jézus tanítványai és követői között nők is voltak, felmerül a kérdés, hogy vajon ők a misszióban részt tudtak-e venni. Ha Jézusnak szándékában állt volna a női tanítványokat is kiküldeni, akkor azt a korabeli viszonyok között hogyan és milyen formában tehetette meg? Ezekre a kérdésekre próbálunk válaszolni az alábbiakban.

Mind a márkai, mind a Q-forrásra visszavezethető változat tartalmazza azt a pontosítást, hogy Jézus a tanítványokat „kettesével” vagy „párosával” küldte ki (apostellein düo düo eztet is nem kéne görögül?). A kérdés megfejtése meglehetősen bizonytalan a szakirodalomban, és a javaslatok több irányba mutatnak. Talán a jelenség mögött fellelhető az utazókra néző biztonsági szempont is, vagy

a tanúskodás hitelességének a biztosítása is.⁴⁵ Mi most egy másik irányban próbáljuk megérteni az utasítást, mégpedig az ősegyházi gyakorlat felől közelítve, mint amelyről feltételezzük, hogy a Jézus által alapított gyakorlatra való emlékezés alakította ki.

Két alapszöveg alapján haladunk. Az egyik a legkorábbi keresztény gyülekezeti rendtartásból, a Didachéból származik (egyes feltételezések szerint ez akár az I. század végén is keletkezhetett), a másik az 1Kor 9,5.

A Didaché 11,11-ben Milavec elismert fordítása szerint ez áll: „Minden igaz, kipróbált próféta, aki az egyház kozmikus misztériuma szerint cselekszik, de nem tanít másokat arra, hogy azt tegyék, amit ő maga tesz, ne essen előttek ítélet alá, mert Istennél van ítélete, mert így tettek a régi próféták is.”⁴⁶ Mi lehet az a gyakorlat, amelyet a próféták némelyike gyakorol, de másoknak nem javasol követésre, de megítélni sem kell? Mi lehet az egyház kozmikus misztériuma? A kérdés körül kibontakozó irodalom a megoldást az Isten (Krisztus) és az Egyház között a mennyben kötött házasság mintájára ünnepelt földi „önmegtartóztató házasságban” vagy „spirituális házasságban” látja.⁴⁷ Tudjuk, hogy Jézus tanítványai közt voltak nők is, ami már önmagában szokatlan az első századi Palesztinában. A kérdés csak az, hogy vajon Jézus akarta-e, hogy a misszióban is részt vegyenek. Ha igen, akkor a kor viszonyait tekintve erre más lehetőség nem kínálkozott, mint a „házasság”, azaz ha a férfi oldalán mint „feleség” utaztak.

Valószínűleg ezen a vonalon kell értelmezni Pál kérdését is az 1Kor 9,5-ben: „Vajon nincs-e szabadságunk arra, hogy keresztény feleségünket [ἀδελφῆν

⁴⁵ Jézus spirituális hatalommal ruházta fel a tanítványokat, akik az ő nevében, az ő képviseletében küldetnek ki. Mt 18,20 szerint „ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük.” Az ősgyülekezetben az istentiszteleten a tanítás több próféta által szólaljon meg: „A próféták pedig ketten vagy hárman szóljanak, a többiek pedig ítélik meg.” (1Kor 14,29 vö. 2Kor 13,1) A tanúskodás mindig egynél több személytől kell, hogy jöjjön: „Presbiter ellen vádat ne fogadj el, csak »két vagy három tanú szavára.«” (1Tim 5,19)

⁴⁶ Aaron Milavec: *The Pastoral Genius of the Didache: An Analytical Translation and Commentary*. 1989, In: Jacob Neusner, Ernest S. Frerisch, Amy-Jill Levine (szerk.): *Religious Writings and Religious Systems*, Vol. II, Atlanta, 1989, Scholars Press, 89–125, 99.

⁴⁷ Pl. Gerd Theissen: *Social Reality and the Early Christians: Theology, Ethics, and the World of the New Testament*. Minneapolis, 1992, Fortress, (németül 1982), 41; Hasonlóan Kurt Niederwimmer: *Die Didache: Ergänzungsreihe zum Kritisch-exegetischen Kommentar über das Neue Testament: Kommentar zu den Apostolischen Vätern*. Vol I., Göttingen, 1989, Vandenhoeck&Ruprecht, 221. Vö. John D. Crossan: *The Birth of Christianity. Discovering What Happened in the Years Immediately After the Execution of Jesus*. Edinburgh, 1998, T&T Clark, 378.

γυυαῖκα – testvér-feleségünket] magunkkal vigyük, mint a többi apostol, meg az Úr testvérei és Kéfás?”⁴⁸ Tudomásunk szerint Pál nem élt házasságban, tehát magára utalva keresztény feleségként aligha gondolhatunk másra, mint egy női testvérré. Mindez nem bizonyíték, inkább csak feltételezés, mint ahogy az is, hogy az evangéliumokban nem nevesített tanítványok gyakran nők (pl. asztalközösségekben, az emmausi úti elbeszélésben, Lk 24,13. 18). Ismételten arra kell utalnunk, hogy amennyiben tényként kezeljük, hogy Jézus tanítványai közt voltak nők is, úgy számukra vándorló missziói munkában való részvétel egyetlen módja csak az lehetett, ha a férfitanítvány oldalán „feleségként” jelentek meg.⁴⁹

A kutatás ezen a téren is még izgalmas út előtt áll, de már önmagában figyelemre méltó, hogy a Jézusra való emlékezet szerint Jézus a tanítványokat arra rendelte, hogy kettesével vagy párosával járva teljesítsék a rájuk bízott küldetést.⁵⁰

Összegzés

Mint a történelmi Jézus-kutatás megannyi aspektusánál, itt is szövegagyományozási viták alá lehet vonni az egyes konkrét evangéliumi elbeszéléseket, de ezzel együtt elvéthetetlenül rajzolódik ki mind a négy kanonikus evangéliumban (és még inkább az extra-kanonikus evangéliumokban) előttünk Jézus működésének egy általánosan felismerhető vonása. Ez pedig a nőkhöz való viszonyulás-

⁴⁸ Az utalást James D. G. Dunn minden esetben szó szerint érti, és feltételezi Péter házasságát, közös missziói tevékenységét (*Jesus Remembered*, 143, 598, 599, 844.)

⁴⁹ Egyes kutatók ebben az „egyenlők tanítványságát” (*discipleship of equals*) (Elisabeth Schüssler Fiorenza: *Discipleship of Equals: A Critical Feminist Ekklesia-logy of Liberation*, New York, 1993, Crossroad) vagy a „radikális egalitarizmust” (*radical egalitarianism*) (John D. Crossan: *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*. San Francisco, 1991, Harper; *The Birth of Christianity. Discovering What Happened in the Years Immediately After the Execution of Jesus*. Edinburgh, 1998, T&T Clark, 336) látatva próbálják meg Jézus radikális viszonyulását mai fogalmakkal megragadhatóvá tenni.

⁵⁰ Túl a férfi–nő értelmezésen, figyelmet érdemel, hogy a tanítványok kettesével való említése vagy a kettesével való delegálása gyakori az evangéliumok más elbeszéléseiben is. Mindenekelőtt a tanítványi listákban is megfigyelhető ez a párban emlegetés, például Simon (Péter) és András, Jakab és János, Fülöp és Bertalan (Mt 10,2–3). Hasonlóan párosával vannak felsorolva az ApCsel 1,13-ban is. A virágvasárnapi bevonuláshoz a számarcsikóért „elküldött tanítványai közül kettőt”. (Lk 19,29) A húsvéti vacsora elkészítéséhez párban küldi Jézus Pétert és Jánost. (Lk 22,8) Ugyanakkor az a tendencia is megfigyelhető, ahogy András háttérbe szorul, és a „három oszlop” (Gal 2,9) kerül előtérbe, ezzel mintegy felszámolva a kettesével való említést (pl. az átlényegülés történetében – Mt 17,1 –, vagy a Gecsemáné kerti elbeszélésben – Mt 26,37).

ban (is) egyedi helyre emeli az első században élt galileai prófétát, több síkon is. Rendhagyó, hogy milyen nagyszámú interakció emlékét őrizte meg a hagyomány, rendhagyó, hogy Jézus nem használja korának negatív sztereotípiáit, lealacsonyító nyelvezetét a nők irányában, és rendhagyó, ahogy tanításában gyakran utal nőkre mint pozitív példákra. Forradalmi, hogy tanítványai és a vele vándorló követők között látunk nőket, illetve asszonyokat is, forradalmi, ahogy Jézus nőket nyilvánosan szólít meg és válaszol megszólításukra, és mindig kész társadalmi-vallási határokat átlépni, és feltétlen forradalmi a nyelvezet, amely által láthatatlanságban élő asszonyokat jelképesen is beemel Izrael örökségébe, „leányomnak” (Mk 5,34) vagy „Ábrahám leányának” (Lk 13,16) nevezve őket. Jézusnak e radikális viszonyulása a nők irányában nem egy önmagáért való társadalmi felforgatás-felszabadítás szándékával történik, hanem természetesen fakadt annak a nagyobb, mindent átfogó vallási élménynek a valóságából, amelyet ő Isten országának, Isten uralmának nevezett.

„...rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején”

Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez

Írásomban egy összetett korszak összetett személyiségével kívánok foglalkozni – nem a teljesség igényével, hanem csupán az életmű egyetlen szeletét kiragadva. A filológus, a történeti folklórszövegeket kutató Faragó Józsefről kialakult képet szeretném árnyalni, források segítségével pontosítani, illetve bizonyos, a tudományos életben meggyökeresedett kijelentéseket megkérdőjelezni. Ennek megfelelően nem kívánok szót ejteni a recens szövegek gyűjtőjéről, a román-magyar kapcsolatok kutatójáról, illetve a különböző tudományos vagy népszerűsítő kiadványok, antológiák szerkesztőjéről.² A történeti szövegek kapcsán is a példá-

¹ Szakál Anna a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskolájának és a budapesti ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának (Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program) hallgatója. Jelen szöveg *A kolozsvári néprajzkutatás hagyományai* elnevezésű konferencián 2015. október 16-án elhangzott *A Faragó-kultusz, és ami mögötte van. Kritikai megjegyzések egy filológusi életmű margójára* című előadás bővített, írott változata. Ez az írás a 2015-ben a Kriza János Néprajzi Társaság *Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk* címmel megjelent 23. évkönyvében publikált szöveg másodközlése. A korábbi megjelenéshez képest csupán kisebb stiláris változtatásokat és néhány újonnan feltárt adatot tartalmaz. (Utóbbiak a 64., 94. és 95. lábjegyzetben és az ezekhez tartozó főszövegben találhatóak.)

A Keresztény Magvető jegyzetelési szokásaitól eltérően meghagytuk a tanulmány jegyzetelési struktúráját, mivel a Magvető jegyzetelési módszerének alkalmazásával zavaróan megnőtt volna a lábjegyzetek mennyisége. (A szerk.)

² Fontos azonban szem előtt tartani, hogy Faragó József életműve közel sem korlátozódik a történeti folklórszövegek közlésére, a gyűjtőelődök hagyatékának feltárására. Az ő perspektívájában folkloristaként egyfajta népszolgálatot látott el, amelyben a hatalmas lendülettel folytatott recens gyűjtés, a múlt feltárása és a kisebbségi magyarság folklórkiadványokkal való ellátása egyaránt fontos szerepet töltött be. 1967-ben Kovács Ágnesnek egy levelében a következőképpen számolt be az aktuális munkáiról: „No most röviden magamról. Kőhalom vidékét folytatom. Eddig háromszor voltam Nagymohában, egyszer-egetyszer Datkon és Halmágyban. A napokban szándékszem indulni Olthévízre. Anyag rengeteg. Legutóbb is 126 magnófelvétellel jöttem vissza. Mivel a sok próza a fejünkre dől, hozzákezdünk a tipologizáláshoz. Cédulán csináljuk, egyelőre tartalom nélkül, Aa-Th,

kat szinte kizárólag a Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával összefüggésbe hozható írásokból veszem, más területekről csak párhuzamként, a saját állításaim alátámasztására idézek kijelentéseket.

Elsősorban arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy írásai és a források összevetése után is megállja-e a helyét az a Faragó Józsefről a köztudatban élő kép, miszerint ő precíz, alapos, megbízható filológus lenne. Magam azt gondolom – s a következőkben ezt igyekszem bizonyítani –, hogy a köztudatban élő kiválósága nem annyira munkásságának objektív értékeléséből, mint inkább (több más mellett) Faragó önmítoszépítéséből és a szakmán belüli kritika hiányából fakad.

Nem tagadhatom, hogy e tanulmány megírását két dolog motiválta. Az egyik, hogy lépten-nyomon olyan beszédhelyzetben találtam magam, amelyben néprajzosok, történészek vagy levéltárosok kérdőjelezték meg, hogy van-e értelme Faragó József után Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával foglalkozni, amikor ő minden forrást ismert, feltárt, összegyűjtött, és ha esetleg valamit mégsem publikált volna, akkor azt egyedül a hagyatékában érdemes keresni. A másik – és számomra fontosabb, mert talán messzebbre mutató –, hogy ezzel az írással egy olyan tudományfelfogás, tudományerkölcs mellett szeretnék állást foglalni, amely szerint a kutatás, publikálás nem a kutató boldogulásáért, hanem a világ egy bármilyen kis szeletének feltárásáért, érthetőbbé tételéért, összefüggések megmutatásáért és legfőképpen a jövő kutatóinak megkönnyítéséért létezik. Azokért, akik majd új ötletekkel, kérdésekkel, forrásokkal és lehetőségekkel szeretnének építeni arra, amit a korábbi nemzedékek elvégeztek.

Az a korszak, amelyben Faragó József lehetett Erdélyben a *folklorista*, sokkal bonyolultabb annál, hogy egyetlen nézőpontból bármi véglegeset lehessen mon-

Berze, Kovács, Kovács-Maróti típuszámmal. Ha a kijelölt norma szerint haladunk, két év múlva az egész archívum meglehet, mivel azonban a normát túlszárnyaljuk, sokkal hamarabb cédulán lesz az egész anyag. A vég előrehaladásban csak akkor akadunk meg, ha ismeretlen típus akad. [...] Amint mondám, Arany János-tanulmányon dolgozom. Ősz János kész. Benedek kész. Kriza-tanulmányok, jelentősen bővítve, jövőre a Kiadónál második kiadásra beütemezve. Beütemezve egy tanulmány-kötetem, »Népmesék találkozására«. Cím-tervem talán mutatja, hogy az óceántól az óperenciáig szétfolyó munkálkodásomból mit szeretnék ezúttal összefoglalni. Kiadásra különben is jó kilátások. Talán végre megindulhat a mese-kiadás. Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése. Folytatólag minden évben kijönne egy-egy kiváló mesemondó vagy egy-egy falucska, vidékecske. Ha ezt vagy húsz éven át szerencsésen folytathatnánk, Isten bizonny, a magyar mesekincs képe jelentősen megváltoznék.» (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont néprajzi Kutatóintézet (a továbbiakban: MTA BTK NKI) Adattár, Kovács Ágnes hagyatéka, 1438. 126v.)

dani annak egyik szereplőjéről. Így ez az írás csupán az életművének egyetlen szeletéhez próbál valamit hozzátenni, de a teljes életmű vizsgálatát, és így Faragó korszakban betöltött szerepének megítélését egy későbbi kutatásra bízta. Ahhoz, hogy Faragó életművét a maga teljességében vizsgálhassuk, megkerülhetetlen volna a következő kérdéseknek az alapos körüljárása: mit jelentett a kisebbségi lét egy tudományterület számára? Mennyire határozta meg az adott politikai, társadalmi és oktatási helyzet azt, hogy olyan személyek, mint Faragó József, egy tudományágon belül szinte egyeduralkodó helyzetbe kerülhessenek? Mennyiben volt hasonló jelenség a történettudományban vagy az irodalomban? Mennyire befolyásolta ezt a helyzetet az, ahogy az anyaország tudományossága viszonyult az adott diszciplínához és annak kiemelt személyeihez? Milyen volt a romániai kisebbségi (tudományos) könyvkiadás helyzete, jellege, lehetőségei? Min-kin múltott a néprajzos könyvek megjelenése? Mennyire volt lehetőségük a kutatóknak könyvet megjelentetni, mennyire voltak rászorulva, milyen volt a honoráriumuk? Mennyire függött a hatalmi helyzetbe került személy habitusától, hogy a rendelkezésére álló lehetőségekkel hogyan élt (vagy élt vissza)? Milyen mozgásteret volt egyáltalán ezeknek a személyeknek? Mi befolyásolta a későbbi, rendszerváltás utáni magyarországi/erdélyi megítélésüket, esetlegesen e kettő közötti eltérést?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására azonban a jelen írás nem vállalkozik, felvetésükkel csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ebből az általam szűkre vont nézőpontból is egyértelmű, hogy mennyire nehéz egy egyszerre összetett és sok szempontból feltáratlan korszak egy kiemelt személyéről úgy állítani valamit, hogy az ne legyen több ténymegállapításnál. A következőkben ennek megfelelően igyekszem a levéltári, primer forrásokat közlő, azokról hírt adó Faragót vizsgálni,³ ilyen irányú munkásságáról véleményt alkotni.

Faragó Józsefről az életében és halála után megjelent írások⁴ szinte mindegyike rövid, dicsérő és általában nem jutnak túl a vele készült interjúkból⁵ is

³ Hogy életművében ennek az iránynak a vizsgálata is relevanciával bír, az is mutatja, hogy maga is, amikor munkásságáról vall, a három fő kutatási terület között ezt, a történeti szövegek közlését, feltárását is felsorolja. (Vö. Albert E. 2012. 581.)

⁴ A teljesség igénye nélkül vö. Albert E. 2012–2013; Csetri E. 2004; Fábán I. 2002; Keszeg V. 2005; Paládi-Kovács A. 2004; Voigt V. 1982, 1992, 2003, 2005. 10–18. Hosszabb, Faragó József teljes pályáját átfogó, értékelő jellegű írás – tudtommal – eddig csupán egy született. Vö. Nagy R. 2014. Ez azonban (elsősorban talán a szerző fiatal kora és magyarországi szocializációja miatt) nemigen tartalmaz új és releváns megállapításokat.

⁵ Pl. Faragó J. 1991, 1995, 2003, 2007; Voigt V. 1982. 18–25. [Beke György Faragó Józseffel készített interjújának újraközlése *A Hét* 1982. február 5-i számából.]

tudható életrajzi adatok felsorolásán, illetve a Faragó által megfogalmazott narratívák elismétlésén. Nagyon kevés azoknak a száma, akik akár burkolt formában személyére, munkamódszereire vagy írásaira valamilyen dehonesztáló megjegyzést tettek volna, kritikát vagy kritikaként is értelmezhető javaslatot, kiegészítést fogalmaztak volna meg. Az alábbiakban először röviden bemutatom azokat az írásokat, amelyekből bíráló olvasható ki, majd az ezekből is kitapintható problémákat veszem sorra s mutatom meg azokat mélyfűrásszerűen az általam feltárt, elsősorban a Kriza-kutatáshoz kapcsolódó példákkal.

Faragó Józsefre,⁶ a kutatóra és kollégára vonatkozóan csupán két erdélyi folklorista, Nagy Olga és Olosz Katalin fogalmazott meg határozottabb kritikát. Antal Árpád⁷ kolozsvári irodalomtörténész 1979-es merész hangú, szókimondó recenziójában Faragó személyére vonatkozóan burkolt kétkedéssel csupán annyit jegyzett meg, hogy: „Nálunk ő a *folklorista*.”⁸ Nagy Olga⁹ először az 1995-ben megjelent *Pályakép fényel és árnyékkal* című visszaemlékezésében ejt szót Faragó Józsefről – úgy, hogy egyetlen egyszer sem nevezi őt nevéen, csupán

⁶ Faragó József (1922. Brassó – 2004. Kolozsvár) 1941-ben érettségizett Sepsiszentgyörgyön. 1941–45 között magyar nyelv és irodalmat és néprajzot hallgatott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. 1945-ben Gunda Bélánál doktorált néprajzból. 1947-ig az egyetem Néprajzi Tanszékén, majd annak megszűnése után 1948 és 1954 között a magyar tanszéken tanított. 1949-től alapító tagja volt a Román Akadémia Folklórintézete kolozsvári fiókjának. 1985-ös nyugdíjba vonulásáig kutatóként itt dolgozott.

⁷ Antal Árpád (1925. Nyújtód – 2010. Kolozsvár) 1944-ben érettségizett Kézdivásárhelyen. Eredetileg magyar–francia–néprajz szakra iratkozott be a kolozsvári Bolyai Egyetemre, de Gunda Béla és Zolnai Béla távozása után csak a magyar nyelv és irodalom szakot fejezte be. Rövid kézdivásárhelyi középiskolai tanári munka után 1950 és 1987 között a kolozsvári egyetemen oktatott magyar irodalomtörténetet. „Nem volt rebellis alkat, igényességét a meghittség köreiből személyes lelkesedéssel, azon túl is céltudatosan, tapintattal és következetesen képviselte. És hogyan viselkedjék a tanár a nagy katasztrófák idején? Sirasson? Lázadjon? Meneküljön? Helyén maradt, belső tusakodással bizonyára, de a jövő nemzedékének fenntartva és éltetve az oktatásnak a politikumtól ritkán függetleníthető intézményét.” (Egyed E. 2011. 190.) Életének első szakaszáról, a világháború utáni Erdély helyzetéről, az egyetemről és mindarról, hogy ő milyen helyzetekbe került vagy mikből menekült meg ebben az időszakban (1959-ig), a Tánczos Vilmos által készített több mint száz oldalas, nagyszerű interjú tájékoztat. (Ld. Antal Á. 2007.)

⁸ A ritkított szedés Antal Árpád eredeti közlésében is így szerepel. Antal Á. 1979. 111.

⁹ Nagy Olga (1921. Nagyernye – 2006. Sepsiszentgyörgy) 1939-ben érettségizett Marosvásárhelyen. 1944-ben tanítónői oklevelet szerzett. Gunda Béla biztatására iratkozott be az egyetemre, ahol 1948-ban néprajz szakon végzett. Az *Utunk*, majd a *Dolgozó Nő* munkatársa volt. 1958-tól 1973-as nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári Folklórintézet kutatójaként dolgozott. 1978-ban doktori címet szerzett a kolozsvári egyetemen a *Hiteles népmese esztétikája* című disszertációjával.

„Egyetemes Lektorként”¹⁰ utal rá. A 2010-ben posztumusz kötetként, Keszeg Vilmos szerkesztésében napvilágot látott *Vallomásokban* is érintőlegesen foglalkozik Faragó József korszakban betöltött szerepével. A Faragóra nézve nem kifejezetten hízelgő leírásokban Nagy Olga elsősorban négy elemet bírált. Az első Faragó József egyeduralomra törekvése („ismerve hősiünk féktelen ambícióit, s monopolhelyzetéből adódó kialakult ama rögeszméjét, hogy rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején [...]”¹¹). A kritikák második meghatározó része Faragó személyét érintette (pl. „az előmenetel mellett a pénzszerzés a legfontosabb számára”¹²). Továbbá bírálat érte a tudományos egyeduralom megszilárdítása érdekében alkalmazott módszereit is. Ahogy Nagy Olga elmondja „minden néprajzi fogantatású könyvet a kiadók az »egyetemes lektornak« adtak ki lektorálni. Az egyetemes lektor pedig »megmagyarázta« a szerzőnek: ha akarja, hogy könyve megjelenjék, legyen közös a kötet.¹³ Így jelent meg 9 könyv »társszerzőségben«. Ezek között volt az én első jelentkezésem is: *Előbb a tánc, azután a lakoma*, amely 1953-ban látott napvilágot, s melynek címlapján ez áll: Faragó József – Nagy Olga. Lektorunk ugyanis kicserélte a bevezetőt, s írt egy »elvszerű« és »osztályharcos« bevezetőt, amiből az derült ki: mit köszönhet a néprajztudomány a dicső Szovjetuniónak.”¹⁴ Mindezek mellett Nagy Olga sérelmezte azt is, hogy Faragó másokat nem tekintett olyan képzett és ezért rátermett kutatónak, mint saját magát:¹⁵ „azt, amit itt leírok, nem is titkolom, a

¹⁰ Pl. Nagy O. 1995. 169; a névadás háttéréről ld. Nagy O. 2010. 199–200.

¹¹ Nagy O. 1995. 169.

¹² Nagy O. 1995. 170.

¹³ Itt csak jelezni szeretném, hogy Faragó szavait érdemes ütköztetni a visszaemlékezésekkel. Például Faragó József Kovács Ágneshez küldött (már idézett) 1967. április 11-i levelében terveiről beszélve sok más mellett azt írja, hogy recens mesegyűjtéseket is meg kívánnak jelentetni: „Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése.” (MTA BTK NKI, Kovács Ágnes-hagyaték, jelzete: 1438. 126v.) Ha ezt összevetjük Nagy Olga emlékeivel a közös munkákról, a „velem akarja csinálni” megfogalmazás elég erős túlzásnak tűnik. (vö. Nagy O. 1995. 164–173.)

¹⁴ Nagy O. 2010. 200. Ehhez a továbbiakban vö. Ráduly János esetét Faragóval: Ráduly J. 2002, illetve Kallós Zoltán és Faragó József viszonyának bemutatását: Ilyés S. – Jakab A. Zs. (szerk.) 2006. 43–47, 76–78; utóbbihoz Antal Árpád reflexióit: Antal Á. 1979. 113. Sajat könyvei esetét az „Egyetemes Lektor”-ral Nagy Olga az 1995-ös kötetében részletesebben is leírja (vö. Nagy O. 1995. 164–189.).

¹⁵ Ennek az alapja az volt, hogy mivel 1948-ban megszűnt Kolozsváron a magyar nyelvű néprajzi képzés, így az utána jövő nemzedék már nem végezhetett néprajz, csak magyar nyelv és irodalom szakot. Emellett Faragó Józsefnek az utolsó pillanatban (mérlegelve, hogy erre talán a következő évtizedekben nem lesz újra lehetőség, érdemeire való tekintettel, de mindössze a 4. tanévének végén) engedélyezték, hogy egyik korábbi tudományos

felháborodás diktálja, amelyet végig éreztem amiatt, hogy a néprajzkutatás terén provinciális jelenséggé kialakult az *egyetlen* szaktektintély, *egyetlen* szakember intézményesítése”¹⁶.

Olosz Katalin¹⁷ 2011-ben, pár évvel Faragó József halála után, Keszeg Vilmos kérdéseire válaszolva fogalmazta meg azt, hogy miért volt nehéz Erdélyben Faragó mellett folkloristának lenni: „A kolozsvári Folklórintézet nagynevű szövegfolkloristája, Faragó József például nem szívlelte a fiatalok, egyáltalán bárki jelentkezését a porondon, ő inkább elgáncsolta, inkább víz alá nyomott, mint segített volna.”¹⁸ „Az egyetlen dolog, amit el kell mondanom – bár halotról jót, vagy semmit –, hogy Faragó József igyekezett elgáncsolni a kötet¹⁹ megjelenését. Nem őt kértem fel a kötet megszerkesztésére, s emiatt – a kiadói szerkesztőtől jutott vissza hozzám a hír – Faragó igyekezett lebeszélni a kiadót a kötet megjelentetéséről, mondván, hogy gyenge, amatőr munka. Feltételezem, hogy látatlanban nyilvánított véleményt, mert nem volt honnan ismernie a kéziratot. (Egyébként ugyanezt a figurát »megrepezstette« a következő kötetem, *A kecskés ember* esetében is, ugyancsak sikertelenül.) Tévedés ne essék, én Faragó Józseffel soha tengelyt nem akasztottam, soha nem volt összeütkezésem vagy nézeteltéré-

dolgozatát benyújtsa doktori disszertációként. Így ő utolsónak (és csupán 23 évesen) fokozatot is szerzett, amire már a kortársainak (pl. Nagy Olgának) esélye sem maradt. Vö. Albert E. 2012–2013; Faragó J. 2003. Saját maga erről így vall: „1948-ban megszűnt a néprajzi oktatás, és csak 1991-ben [!] indult újra. A közbeeső 43 év alatt, felsőfokú oktatás és utánpótlás nélkül, szerepem felértékelődött. Alighanem valamennyi kezdő vagy már nem kezdő néprajzosnak katedra nélküli levelező vagy tanácskozó tanára lettem, hiszen archívumi állami állásomban én voltam Erdélyben az egyetlen hivatásos, néprajz szakot végzett és doktorált magyar folklorista.” Faragó J. 2007. 308. [1990-ben indult újra a néprajzos képzés.] Érdemes mindennek a tényleges megvalósulását összevetni Olosz Katalin, Nagy Olga, Kallós Zoltán és mások emlékeivel: a néprajzusként dolgozó, de nála alacsonyabb végzettséggel rendelkező embereket Faragó kontároknak, amatőröknek bélyegezte, és a kiadóknál az illetők önálló kötetterveit erre hivatkozva megakadályozni igyekezett.

¹⁶ Nagy O. 1995. 184. [A kurzivált szövegrész Nagy Olga eredeti közlésében szerepel így.]

¹⁷ Olosz Katalin (1940. Kovászna) 1957-ben Sepsiszentgyörgyön érettségizett. 1963-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. Itt tanára, Antal Árpád hatására kezdett folklorisztikával foglalkozni, államvizsgadolgozatát is a magyargyerőmonostori népköltészetéről írta. Kezdetben a marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskola gyakornoka (1963–66), majd nyugdíjba vonulásáig a Román Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában dolgozott kutatóként. Azóta is folyamatosan kutat, legnagyobb munkái az utóbbi években készültek el.

¹⁸ Olosz K. 2011. 142.

¹⁹ *Magyargyerőmonostori népköltészet*. A szöveggyűjtemény Olosz Katalin, a dallamgyűjtemény Almási István munkája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

sem vele. Egyszerűen arról van szó, hogy az ő »felségvizeire« tévedtem, s ezt nem volt hajlandó elfogadni. Ahhoz volt szokva, hogy a folklórtudomány egyedüli képviselője a romániai magyar tudományos életben, nála nélkül semmi nem történhet ebben a szakmában. Ahhoz volt szokva, hogy bármilyen gyűjtemény, folklórkiadvány csak az ő közreműködésével jutott/juthatott nyilvánosságra. [...] És még valamit szeretnék hangsúlyozni: azt, hogy mindezeket nem a sértődöttség mondatja velem. Sokkal inkább azért tartom fontosnak elmondani, mert az önmagában jelentéktelen epizód, ami velem történt, jelzi azt a szakmai légkört, mely az utóbbi negyven-ötven évben felnövekvő erdélyi szövegfolklorista nemzedékeket fogadta. Tulajdonképpen állandó ellenszélben kellett kinek-kinek megküzdenie, hogy bizonyítani tudjon: az előttünk járó nemzedék szaktudásától nemhogy bátorítást vagy segítséget kaptunk volna, sokkal inkább gáncsoskodást.²⁰

Faragó József művei kapcsán megfogalmazódó kritikák vagy kiegészítések száma még a személyére vonatkozó dehonesztáló megjegyzéseknél is alacsonyabb. Elsőként Vita Zsigmond²¹ irodalomtörténész egyik megjegyzését lehet megemlíteni, aki az első magyar népköltészeti gyűjtőkről írva a néprajzi szakirodalomban először és utoljára vetette fel, hogy bár Faragó József folyton²² „biztat Kriza életrajzának, leveleinek, tanulmányainak elolvasására, de vajon nem lenne-e elsőrendű feladat mindezeknek a kiadása, hogy hozzáférhetőkké váljanak?”²³

²⁰ Olosz K. 2011. 147.

²¹ Vita Zsigmond (1906. Nagyenyed – 1998. Kolozsvár) irodalomtörténész. 1928-ban a kolozsvári I. Ferdinand Egyetemen magyar–román–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Helikon* munkatársa, 1956-tól nyugdíjazásáig a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárának könyvtárosa.

²² Azt ekkor még Vita Zsigmond nem tudhatta, hogy az őt reflektálásra készített mondat szinte változatlan formában újra és újra fel fog bukkanni Faragó írásaiban. Faragó inkriminált felvetése az első, 1955-ös megjelenéskor így hangzott: „Honnan merítette az erőt egész pályáját betöltő küzdelmében? Ha e nagy kérdésre válaszolni akarunk, a messze ifjúkorban bizony távoli ködbe vesznek az esetleges berlini indítások. Olvassuk el a Vadrózsák minden sorát, böngésszük végig Kriza összes leveleit és életrajzát, lapozzuk át valamennyi közleményét és tanulmányát, s a felvetett kérdésre egyetlen igazi választ tudunk csak adni: a népköltészetnek s e költészet alkotójának, a dolgozó népnek a nagybecsülésében rejlik az ő ereje. A népszerűség és a hazaszeretet magasztos érzése az a csodálatos forrás, amelyből az el-ellankadó Kriza egész életében új erőt merített.” Faragó J. 1955. 2. Majd későbbi megjelenései: Faragó J. 1963. 921, 1971. 3.

²³ Vita Zs. 1955. 111. Arra, hogy feltételezésem szerint ez a kiadás miért maradt el, a későbbiekben még visszatérek.

Könczei Ádám²⁴ 1968-as – címében is beszédes – tanulmányában (*Egy elrajzolt pályakép*)²⁵ szükségtelennek nevezi azt, ahogy Faragó József egy századfordulós mesegyűjtőről, Ősz Jánosról írt tanulmányában²⁶ annak érdekében, hogy idealizáltabb pályaképet készíthessen róla, átvesz egy, a folklorisztikában meghonosodott állítást, majd azt továbbszínezi – s ezzel nemcsak Ősz János életét „szépíti feleslegesen”, de „néprajzi gyűjtőtevékenységét is félremagyarázza”.²⁷

Faragó József 7 évvel korábbi munkáját²⁸ Borbáth Károly²⁹ egy tanulmányában kiegészíti, pontosítja.

²⁴ Könczei Ádám (1928. Küküllővár – 1983. Kolozsvár) Középiszkoláit (mint dél-erdélyi menekült) Marosvásárhelyen és Nagyváradon végezte. 1952-ben magyar nyelv és irodalom szakos oklevelet szerzett a Bolyai Tudományegyetemen, de alapvetően a folklorisztika érdekelte. Szalacson (1952–53), Margittán (1953–56), majd Gyergyószentmiklóson (1956–57) volt tanár. Ezután egy évig munkanélküli volt, majd 1958 februárjától 1959 januárjáig a kolozsvári Folklórintézet kutatója. Innen nacionalizmus vádja miatt elbocsátották. Újabb 3 év munkanélküliség után egy nyomdában tudott állást kapni, előbb korrektorként (1962–63), majd munkásként (1963–65). Ismét 3 év munkanélküliség után a *Korunk* szerkesztőségébe került, ahol haláláig dolgozhatott. 55 évesen hunyt el, halálának körülményei nem teljesen tisztázottak. A Securitate folyamatos megfigyelés alatt tartotta, 964 oldalas megfigyelési dossziéját lánya, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára, Könczei Csilla kérte ki, és belőle részleteket hozott nyilvánosságra és elemzett. (<http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro>) Könczei Ádám naplójának egy (viszonylag terjedelmes) része jelent meg 1998-ban *Házatlan csiga* címmel.

²⁵ Könczei Á. 1968.

²⁶ Faragó J. 1967b.

²⁷ Könczei Á. 1968. 271.

²⁸ Faragó J. 1967a.

²⁹ Borbáth Károly (1931. Vargyas – 1980. Vargyas) történészként végzett Kolozsváron, a Victor Babeş Egyetemen, a székely faluközösségről (orosz nyelven) írt doktori disszertációját a Leningrádi Egyetemen védte meg. Hazatérve, 1958-tól a kolozsvári egyetem adjunktusa lett, ám „hiába volt enciklopédiákkal vetekedő tudása,” mivel nem volt hajlandó azt tanítani, amit elvártak tőle, 1968-ban félreállították, és a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium Dokumentációs Könyvtárába helyezték könyvtárosnak. (Szécsi A. 2008. 31.) Azonban itt is „ugyanolyan szenvedéllyel oktatott, magyarázott, mint az egyetemi katedrán,” kiszolgálta a hazai és külföldi kutatókat, esetenként hátizsákban csempészte ki és adta kölcsön a könyvtári könyveket tudományos munkák készítéséhez. (Szécsi A. 2008. 31–32, 40–41.) Egyik tanártársa így emlékezett rá: „Olyan embernek ismertem meg, akire akaratlanul is oda kellett figyelni. Ezt nemcsak széles körű műveltsége, páratlan memóriája, hanem egyszerű emberi magatartása is kiváltotta. [...] Valóságos élő történelmi emlékezet volt. A szó szoros értelmében a könyvtárban élt, aszkéta módon. [...] a tökéletességre törekedett, különösen az írásban és ezért alig jelent meg valami a tollából.” (Bakó Botond visszaemlékezését közli Szécsi A. 2008. 35–38.) Közben a Securitate folyamatosan zaklatta, végül 1977-ben Torockószentgyörgyre helyezték általános iskolai tanárnak azzal a meghagyással, hogy a történelmet „úgy tanítsa, ahogyan a tankönyvben van, és nem, ahogyan a

Ebben az írásban³⁰ Faragónak azt a tévedését igazítja helyre, hogy az általa „már öregrendű unitárius harangozónak”,³¹ „öreg Gyurkának”³² titulált (48 évesen elhunyt) mesemondó a mesélés időpontjában csupán a 40-es éveie elején járhatott.³³ Ezzel Borbáth Károly kimondatlanul is amellett érvelt, hogy az ilyen, egyházi személyekkel szorosan összefonódó folklórkutatások nem képzelhetők el történeti és szűkebben egyháztörténeti források bevonása nélkül.

Antal Árpád 1979-ben a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* megjelent recenziójában Faragó József egyik főművének számító *Balladák földjén* című kötetét ismerteti alaposan és kritikusan. A folyóirat a Román Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának magyar nyelvű hivatalos orgánuma. Annak, hogy ebben a folyóiratban jelent meg az egyetem egy (hozzáértése és tudása miatt) elismert tanárától származó, elejétől végéig kritikus recenzió, lehetett súlya az akkori romániai magyar tudományos életben.³⁴ Ez az egyetlen olyan írás, amely Faragó József hibáira konkrétan, szépítés nélkül mutat rá. „Általában az a leginkább zavaró e munkák olvasója számára – írja Antal Árpád bírálatában –, hogy ami fontos információ és figyelmet érdemlő megállapítás, értelmezés található bennük, ahhoz igen sok felesleges körítés – redundáns szövegrészek özöne – járul. Nem is beszélve a folytonos önisméltésekről és lépten-nyomon tapasztalható átfedésekről, ugyanannak a témának vagy témarészletnek máshelyütt,

fejében.” (Szécsi A. 2008. 41.) 1978-tól haláláig szülőfalujában, Vargyason az általános iskolában tanított történelmet. 1980. április 20-án, 49 évesen, máig tisztázatlan körülmények között hunyt el – akkor és azóta is sokan úgy tudják Erdélyben, hogy a Securitate ölette meg. 729 oldalas megfigyelési és lehallgatási dossziéja nagy részét Szécsi Antal, a vargyasi iskola valamikori igazgatója jelentette meg Borbáth Károly születésének 80. évfordulójára *Meglesett élet – Besúgóí jelentések dr. Borbáth Károly történéseiről* címmel. Hagyatéka, feljegyzései nagyrészt megsemmisültek. Andorkó Ferenc vargyasi unitárius lelkész így emlékezett rá: „Ismerte történelmünk rengeteg apró részletét, szóra tudta bírni a kidőlt fejfákat, az enyészet határán álló papírdarabokat, s ami a legfontosabb, csakis az igazságot vetette papírra, rendelésre egyetlen szót sem írt. Életével bizonyította, hogy a megfélemlítések, megszorítások és elnyomás ellenére is lehetett becsületesen dolgozni.” (Hecser L. 2011.)

³⁰ Borbáth K. 1974.

³¹ Faragó J. 1967a. 57.

³² Faragó J. 1967a. 59.

³³ Borbáth Károly a Kriza-szakirodalomban elsőként (és hosszú ideig utoljára) unitárius keresztelési, esketési és temetési anyakönyveket, iskolai matrikulákat, illetve presbiteri jegyzőkönyveket használt fel és hivatkozta azokat precízen.

³⁴ Magyarországi viszonylatban ez ahhoz hasonlítható, mintha az *Ethnographiában* jelent volna meg valakinek a kötetéről hosszas, részletező bírálat. A NyIrK példányszáma ekkor 1000 körül mozgott.

másféle öltöztetésben történő előadásáról.”³⁵ Majd sommázva így foglalja össze a kötettel kapcsolatos másik jelentős problémáját: „Minden vizsgálódás, ami ebben a könyvben olvasható, voltaképpen csak előmunkát, csupán a feltételek megteremtése ahhoz, hogy sort lehessen keríteni a valóban lényegi feladatokra.”³⁶

Más természetű problémákra utal több kötetében Olosz Katalin. A *Régi erdélyi népballadákban*,³⁷ az *Erdélyi néphagyományok* című Szabó Sámuel-kötetben³⁸ és a *Vadrózsák* II. kötetében³⁹ is több helyen jelzi, hogy Faragó József korábbi közleményeiben jelzés nélkül belenyúlt az általa publikált szövegekbe: bizonyos helyeken strófákra osztotta a balladákat, sorokat, versszakot hagyott el, megváltoztatta a sorhosszúságot, irodalmi nyelvre írta át a ballada szövegét vagy egységesítette azt a mai helyesírás szerint.

A fentiekben azt láthattuk, hogy a korábbi, Faragó Józseffel kapcsolatban hozható szakirodalomban, ha elvétele is, de találhatunk számos olyan kritikus

³⁵ Antal Á. 1979. 112. „Például van neki néhány apró adaléka: némi információk a Szilágyi és Hagymási ballada gyűjtőiről, egy verssora, ami annak idején kimaradt a publikált szövegből, és Gyulainak egy közlése arról, hogy diákként maga is papírra vetette Szentegyházásfalván a ballada egy változatát (ami azonban időközben elkallódott), s erről persze említést tesz Krizának. Puritánabb és kevesebb beszédű kutató kezében ezekből legfeljebb két-három lapnyi közlemény születik, e kötet szerzője azonban: egyszer feldolgozza az anyagot kutatástörténeti közleményként (*Gyulai Pál, a balladagyűjtő diák*), másodjára pedig a ballada sorsát, historikumát nyomozó dolgozatként (*Két adat Szilágyi és Hagymási balladájáról*), aztán elmondja a dolog érdemi részét egy másik dolgozatában (*Kriza székely balladagyűjtése*), és végül egy negyedik írásban szerényen megveregeti tulajdon vállát az előbbi teljesítményekért (*Újvidéki beszélgetés az összehasonlító balladakutatásról*). Efféle példákat bőven sorolhatnánk fel az egész kötetből, legtöbbit a kutatástörténeti cikkek és dolgozatok anyagából. Senki se vitatja az ilyen természetű vizsgálódások fontosságát [...], de aligha volt különösebb értelme annak, hogy a szerző, miután egy meglehetősen nagy terjedelmű tanulmányban Kriza népköltészeti munkásságát úgyszólván kimerítően feldolgozta [...], most abból kiszakítsa a népballadákra vonatkozó részeket, s némi kiegészítéssel és feltöltéssel új közleménnyé kerekítse ki.” (Antal Á. 1979. 112.)

³⁶ Antal Á. 1979. 113.

³⁷ Ez a kötet azért kakukktojás a felsoroltak között, mert Faragó József halála miatt Olosz Katalint bízták meg a kötet befejezésével, amely azonban tulajdonképpen a kötet teljes újraszabását jelentette („a kéziratnak lényegében mindenik részét át kellett dolgozunk” Olosz K. 2006. 224.), így az abban eredetileg jelen lévő hibák kijavításra kerültek. Azonban a trilógia korábbi két kötete is a fent jelzett, a 19. századi szövegkiadási gyakorlatra hasonló elvek jegyében készült, így azok kevésbé tudományos forráskiadási gyarapnak, mint inkább népszerűsítő munkának tekinthetők. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

³⁸ Szabó S. 2009. 451, 454, 455, 466, 472, 483, 494.

³⁹ Kriza J. 2013. 621–622.

megjegyzést, amelyek egymás mellé helyezve már talán önmagukban is a jó filológus képének újragondolására készíthetnek. Ezeket a következőkben a Kriza-irodalomból vett példákkal kívánom kiegészíteni.

Az első, alaposabban megvizsgálendő probléma az, amelyet Vita Zsigmond csupán felvetett, Antal Árpád azonban már jobban kibontott, és példával is alátámasztott. Ez a folytonos önisméltés mellett az érdemi munka elvégzésének elmaradása. Erre a Kriza-szakirodalomból a leglátványosabb példa a Kriza-levelezés kérdése. A köztudatban máig az a kép él ezzel kapcsolatban, hogy Faragó József, aki egész életében foglalkozott Krizával, minden hozzá és a *Vadrózsák* gyűjtőköréhez kapcsolható dokumentumot ismert és a levelezést teljes egészében összegyűjtötte, kimásolta, őrizte és kiadását tervezte, mivel az eredeti levelek eltűntek vagy megsemmisültek. Hogy egészen pontosan mit ismert és mit birto-
kolt másolatban Faragó, csak akkor tudhatnánk meg, ha a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (a következőkben: MTAK) Kézirattárában rendezetlenül és ezért nem kutatható állapotban lévő hagyatéka elérhetővé válna.⁴⁰ Ennek megvalósulásáig⁴¹ azonban be kell érünk a közvetett forrásokkal, így tekintjük végig, hogy Faragó József Kriza-leveleket érintő közléseit egymás mellé helyezve mit tudunk meg a lemásolt levelek számáról, lelőhelyükről és a gyűjtés-másolás idejéről. Az első, a Kriza-levelek létéről hírt adó közlés 1943-ból való. Faragó ekkor (először és utoljára) „sajtó alá kerülő levelekről”⁴² beszél, amelyeket a kolozsvári Unitárius Kollégium (a továbbiakban: KUK) kézirattárában talált meg. Ezeket – megállapítása szerint – Jakab Elek (Kriza János történész-levéltáros barátja) gyűjtötte össze és számuk „közel 200”⁴³ Sok év elteltével, 1959-ben ad újra hírt a levelekről, amikor egyik cikkében azt írja, hogy „Kriza mintegy kétszázra menő” leveleit „1943-ban másoltuk le a kolozsvári Unitárius Kollégium [...] kézirattárában, hol azonban a háború idején az egész csomónak nyoma veszett, s így pillanatnyilag az eredetiek nem hozzáférhetők.”⁴⁴ 1963-as írásából csupán annyi in-

⁴⁰ Faragó Józsefet 1988-ban választotta az MTA tiszteletbeli tagjának. A hagyaték 2007-ben került Faragó József (még életében kifejezett) kérésére az MTAK Kézirattárába. (Az információt ezúton is köszönöm Babus Antalnak, az MTAK Kézirattár osztályvezetőjének.)

⁴¹ Többszöri kérdésemre-kérésemre is csupán azt a választ kaptam, hogy a közeljövőben bizonyosan nem kerül sor a hagyaték rendezésére, mivel hatalmas és teljes rendezetlenségben lévő anyagról van szó. (Babus Antal szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

⁴² Faragó J. 1943a. 237.

⁴³ Faragó J. 1943a. 236.

⁴⁴ Faragó J. 1959. 1664.

formációt tudunk meg, hogy ő „1943-ban az összes levelet lemásolta”.⁴⁵ 1965-ben jelent meg először monografikus tanulmánya Kriza Jánosról és a *Vadrózsákról*. Ebben új elemekkel bővül a narratíva. Megtudjuk, hogy Kriza kiadatlan leveleit „mintegy harmadfélszázat – 1943–44-ben” gyűjtötte össze, illetve másolta le „különböző közgyűjteményekben őrzött, s magánosoknál található eredetik után.”⁴⁶ Száz oldallal később pontosítja a lemásolt levelek lelőhelyét: a KUK Kézirattárát, egyéb közgyűjteményeket és magánosokat nevezi meg a levelek feltalálási helyeként.⁴⁷ A monografikus tanulmányának második, javított 1971-es kiadásában ez utóbbi állítását ismétli meg.⁴⁸ A levelek sorsára csupán 1977-ben tér vissza. Ekkor elismételve a korábban már megszilárdult adatokat (a KUK kéziratárából, „más közgyűjtemények”-ből és magánosoktól 1943–44-ben másolt „mintegy kétszázötven” levelet) azt írja, hogy „az eredeti kéziratok túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetlenné váltak”.⁴⁹ Ugyanebben az évben a *Balladák földjén* címmel kiadott kötetének egyik tanulmányában már 1942–44 szerepel a gyűjtés-másolás időpontjaként.⁵⁰ Utoljára 2002-ben, a *Találkozásaim Kriza Jánossal* címmel tartott előadásában⁵¹ foglalta össze Faragó József a levelek másolásának körülményeit. Ekkor kétfelé választja a levelezést, s azt mondja, hogy Kriza „leveleinek zömét” a KUK őrizte. A másik feléről pedig a következőképpen emlékszik vissza: „A bibliográfiával párhuzamosan nagy levelezésbe fogtam: az unitárius egyházközsegeknél és magánosoknál egyaránt érdeklődtem Kriza levelei, általában kéziratai után. Néhány kiadatlan versen kívül több száz levelet sikerült összegyűjtenem; valamennyit gondosan lemásoltam és az eredetieket tulajdonosaiknak visszajuttattam.”⁵²

A fenti felsorolásból tehát az látható, hogy a levelek száma „mintegy 200”-ról indult, viszonylag sok évig (1965–2002) „mintegy 250” levelet tartalmazott ez a gyűjtemény és csak az utolsó évekre emelkedett a számuk „több száz”-ra. A másolás időtartama 1943-ról indulva végül 1942–44-ig jutott el (az első változás itt is 1965-ben következett be). A levelek lelőhelye is 1965-ben változott: ekkor

⁴⁵ Faragó J. 1963. 918. 7. lj.

⁴⁶ Faragó J. 1965. 91. 5. lj.

⁴⁷ Faragó J. 1965. 192.

⁴⁸ Faragó J. 1971a. 167.

⁴⁹ Faragó J. 1977a. 21. 2. lj.

⁵⁰ Faragó J. 1977b. 66. 6. lj.

⁵¹ Az előadás 2002. július 10-én Kolozsváron az unitárius püspökségen hangzott el. Írott változata még abban az évben a *Keresztény Magvetőben*, majd egy évvel később a *Honismeretben* jelent meg. Faragó J. 2002b.

⁵² Faragó J. 2002b. 239.

„derült ki”, hogy a leveleket nemcsak a KUK kéziratárából, hanem más közgyűjteményekből és magánosoktól is elkérte és lemásolta. A sorsukra vonatkozóan 1959-ben kapjuk az első információt: ekkor úgy tűnik, hogy a leveleknek nyomuk veszett és így „nem hozzáférhetőek”.⁵³ 1977-re a történet tovább alakul, ekkor arról értesülhetünk, hogy a kéziratok „túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetetlenné váltak”.⁵⁴

Még mielőtt mindezen adatokat értelmeznénk, vessünk egy pillantást arra, hogy ezek az elcsepegtetett információk hogyan csapódtak le a szakirodalomban. Összesen négy adatot találtam ehhez kapcsolódóan, ebből kettő (Balogh Edgár⁵⁵ és Voigt Vilmos) Faragót csupán mint a „Kriza-levelek szorgalmas felkutatóját”⁵⁶ emlegeti, olyan tudóst, akinek „a Kriza- levelezés témáit illetően még mindig százakra menő unikum jellegű másolati anyaga van”.⁵⁷ Kovács Ágnes⁵⁸ reflektál először a levelek sorsára 1966-os recenziójában. Nem tudni, hogy csupán az 1965-ös Faragó-írás, vagy személyesen szerzett információk alapján,⁵⁹ de az akkor, a Faragó-közlésekből ismerhető történetet még tovább színezi: „A továbbiakban Faragó nagyszabású levélgyűjteménye kelti fel érdeklődésünket. 1943–44-ben mintegy 250 levelet másolt le különböző közgyűjteményekben és magánosok birtokában levő eredetiktől, melyeket *Kriza váltott családja tagjaival és barátaival*. A gyűjtemény értékét jelentősen növeli az a sajnálatos tény, hogy az

⁵³ Faragó J. 1959. 1664.

⁵⁴ Faragó J. 1977a. 21. 2. lj.

⁵⁵ Balogh Edgár (1906. Temesvár – 1996. Kolozsvár) Pozsonyban érettségizett, majd a prágai német egyetem filozófiai karán tanult. Etnográfusnak készült, cikke jelent meg az *Ethnographiában* is. A Sarló-mozgalom kezdeményezője és szervezője volt, baloldali folyóiratokat szerkesztett, 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából, ekkor Kolozsvárt, majd Brassóban telepedett le. A *Korunk*, a *Világosság* és számos más lap szerkesztésében vett részt. A Magyar Népi Szövetség alelnöke volt 1946-ig. 1948-ban egyetemi tanár, 1949-ben rektor lett, majd börtönbe zárták és csupán 1956-ban rehabilitálták. Szabadulása után ismét tanított, 1957 és 1971 között a *Korunk* főszerkesztő-helyettese volt, 1981-től pedig a *Romániai magyar irodalmi lexikont* szerkesztette.

⁵⁶ Balogh E. 1965. 294.

⁵⁷ Voigt V. 1982. 13.

⁵⁸ Kovács Ágnes (1919. Kolozsvár – 1990. Budapest) Kolozsváron érettségizett 1938-ban. 1944-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett néprajz szakos diplomát. Ezután a Kelet-európai Tudományos Intézetben, majd a Néprajzi Múzeumban, végül 1963-tól az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában dolgozott mesekutatóként. Testvérét, a népművészettel foglalkozó Szentimrei Juditot meglátogatva időről időre eljutott Kolozsvárra, innen is ismerte (ismerhette) Faragó Józsefet.

⁵⁹ Annyi bizonyos, hogy az áttekintett Faragó József–Kovács Ágnes-levelezésben ennek nincs nyoma. (Ld. MTA BTK NKI, Kovács Ágnes hagyatéka, 1380, 1438, 3218.)

eredeti szövegek egyrésze a közbejött háborús események következtében *elpusztult*.⁶⁰ 1969-ben a szintén kolozsvári, egy rövid ideig Faragó mellett a Folklorintézetben is dolgozó Köncei Ádám a következőképpen fogalmaz: „Sajnos, a Kriza-levelek nagy részének is nyoma veszett, szerencsére azonban 1943–44-ben Faragó József mintegy 250-et még idejében lemásolt, megörökített – megmentvén ezáltal a mai kutatás és az esedékes kiadás számára.”⁶¹ Ezzel – úgy vélem – eljutottunk oda, amit Faragó József is szeretett volna sugallni a számunkra (az akkori kortárs kutatók számára): ő az, aki lemásolta, megmentette a leveleket, ő ennek a korpusznak egyedüli ismerője, kutatója és esetlegesen későbbi közreadója.⁶²

Azt gondolom, hogy van néhány olyan gyanús körülmény, ami a mai kutató tekintetét semmiképpen sem kerülheti el. Az egyik ezek közül az, hogy vajon egy lemásolt levélkorpusz számadatát miért nem tudja az állítólag precíz kutató pontosan megadni? Miért változik ez a szám úgy, hogy egyértelműen nem újabb gyűjtés-másolás áll a növekedés hátterében? Elképzelhető-e arról a Faragó Józsefről, akiről már Antal Árpád is megírta, hogy a legkisebb adatot is négyféleképpen publikált, hogy több száz unikális levele volt a legkülönbözőbb egyház-

⁶⁰ Kovács Á. 1966. 144. A kurziválással én jeleztem, hogy melyek azok az információk, amelyek új elemként kerültek be a szövegbe (és így a folklorisztikai köztudatba). A levelek közül mindössze egyetlen íródott a feleségének és egy sógorának, a közeli barátai közül is csak 13 Kiss Mihályhoz írt levél van a gyűjteményben, amelyeknek a hangneme inkább hivatalos, mint baráti (a püspök szólítja meg az esperesét). A levelek címzettjei többségükben távolabbi jó ismerősök vagy esperesek. A levelek pusztulása is olyan új információ Kovács Ágnes szövegében, amelyet a ma már ismerhető tények nem támasztanak alá.

⁶¹ Köncei Á. 1969. 25.

⁶² Ez nem csupán a Kriza-hagyaték esetében történt így. Szabó Sámuel és gyűjtőköre kapcsán ugyanerről tesz finoman említést Olosz Katalin is: Faragó József egy rövid közleményben hírül adta a kéziratot diáklap felfedezését, majd néhányat közölt a szövegek közül (mindösszesen hat balladát), megpendítette egy kritikai kiadás szükségességét, majd hosszú csend következett, mialatt más „természetesen nem gondolhatott annak a hagyatékra a kiadására, melyet Faragó József fedezett fel és ismertetett először.” (Olosz K. 2009. 22.) A Keszeg Vilmos készítette interjúban már határozottabban fogalmazta meg mindezt: „[...] Így hát én hosszú ideig foglalkoztam is Szabó Sámuellel, meg nem is. Mindig bennem volt a fenntartás, hogy én ezt csinálom, csinálom, de meglehet, hogy Faragó egy adott pillanatban előrukkol a kritikai kiadással. [...] Ismerve Faragó »egyeduralomra«, kizárólagosságra való törekvését, rossz taktikai lépés lett volna részemről, ha egyenesen megkérdem tőle, hogy mi a szándéka Szabó Sámuellel. Mert ha rákérdem, függetlenül attól, hogy mit tervezett, biztosan egyből rávágja, hogy szándékában van az összesítő gyűjtemény kiadása. S azzal egyszer s mindenkorra becsapta volna az ajtót az orrom előtt. Maradt tehát az egyéb feladatok mellett lopva végzett csendes, nyilvánosságmentes adatgyűjtés, kutatás.” (Olosz K. 2011. 153.)

községekől, magánszemélyektől, közgyűjteményekből, mégis haláláig egyetlen sort sem közölt belőlük? Hogy lehetséges az, hogy nincsen egyetlen olyan publikációja sem, ahol egy levelet az elejétől a végéig közölt volna?

Bár ezekre a kérdésekre biztos(abb) választ csak a hagyatéék ismeretében lehet adni, mégis kérdőjelekkel ugyan, de szeretném a saját következtetéseimet megfogalmazni. Véleményem szerint Faragó József 1943-ban, egyetemi hallgatóként megkapta kutatásra ezeket a leveleket (nem megtalálta, hanem az általa is emlegetett Márkos Albert, ekkor már idős könyvtáros és a legendás történész-levéltáros Kelemen Lajos igazították útba). A levelek – ez tény – akkor is, most is a Jakab Elek által az 1870-es években felállított viszonylag precíz rendben voltak, egy kötegben, címzettek szerint külön palliumban. Ő azonban feltevésem szerint nem másolta le elejétől-végig ezeket a leveleket (az hatalmas munka lett volna, hónapokat kellett volna csak a másolással töltenie, ha így jár el), hanem csak kijegyezte belőlük azokat a részleteket, amik a gyűjtőhálózatra vonatkoztak (a munka így is elég nagy lehetett, hiszen valamennyi levelet végig kellett olvasni Kriza sietős és nem könnyen megszokható kézírásában). Lehetséges, hogy megpróbált írni egyházközségeknek vagy magánszemélyeknek, de ha kapott is pozitív választ és azzal Kriza-levelet, az a népköltészeti gyűjtés történetét nem vihet-e előrébb, hanem feltehetően ugyanúgy, ahogy a Jakab Elek által összegyűjtött levelek nagy többsége is, a püspök Krizáról szólhatott csupán. Majd a II. világháborút követően a KUK könyvtárát államosították, a kéziratok és a levéltár egy részét évtizedekkel később elvitték az Akadémiai Könyvtárba illetve az Állami Levéltárba. A Jakab Elek által összegyűjtött Kriza-levelek helyben maradtak, sem a háború, sem az impériumváltás, sem az államosítás nem okozott a helyzetükben semmilyen változást.⁶³ Majdnem biztosan állíthatjuk, hogy Faragó József nem kutatott a háború után a KUK kéziratai között.⁶⁴ Elképzelhető, hogy informális úton bejutott a kéziratárba, és addigra ott már más könyvtáros teljesített szolgálatot, aki nem találta meg a Jakab Elek-féle kéziratcsomót, ám mindennek a valószínűsége elég csekély.⁶⁵ Akárhogy történt is, azt, hogy az iratok megsem-

⁶³ Molnár Lehel, a levéltár vezetőjének szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

⁶⁴ Ezúton is köszönöm Molnár Lehel információját, aki a szöveg első változatát olvasva átnézte a számomra az Unitárius Püspöki Hivatalban található iktatókönyveket, amikben nem találta nyomát annak, hogy Faragó József kérést adott volna be Bukarestbe a kutatás engedélyezésére. (A világháborút követően a kutatást először Bukarestben kellett kérvényezni, így annak minden esetben nyoma maradt.)

⁶⁵ A hipotéziseimet Molnár Lehellel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának (a továbbiakban: MUEKvGyLt.) vezetőjével egyeztettem, mindenkori segítségét és gyors válaszait ezúton is nagyon köszönöm.

misültek, semmiképp sem állíthatta; viszont így hosszú időre elplántálta a kutatóknak azt a hitet, hogy nem is érdemes a levelezést keresniük.⁶⁶

Mindezek mellett a számadatok kapcsán néhány ténymegállapítást kívánok tenni – alátámasztva a fenti hipotézisemet. A MUEKvGyLt. összesen⁶⁷ 366 olyan levelet őriz, amelynek Kriza János a címzettje vagy a feladója, ezekből 356 található meg a Kriza-hagyatékban⁶⁸ (ami alapvetően a Jakab Elek által összegyűjtött leveleket jelenti). Tehát a Faragó által megjelölt „mintegy 200”, illetve „mintegy 250” levél nemigen értelmezhető véleményem szerint másként, mint ahogy fent is vázoltam: Faragó nem tudta megmondani a Kriza-levelek pontos számát, mivel nem rendelkezett a levelek másolatával, csak a kijegyzett népköltészeti részletekkel. A többi levelet pedig – bármilyen egyszerű is lett volna akár a Jakab Elek által teremtett rendben⁶⁹ összeadni a számokat – hozzávetőleg sem számolta össze, ezért állhatott elő az a helyzet, hogy a későbbi becslése sehogyan sem egyezik a levelek valódi számával. Emellett elmondható, hogy a Faragó József által publikált levélrészletek mindegyike⁷⁰ megtalálható ezek között a levelek között – tehát kicsi a valószínűsége, hogy valóban több száz levelet szerzett volna más közgyűjteményektől vagy magánszemélyektől (amikből még részleteket sem publikált). Az pedig, hogy elpusztultak volna a levelek – ahogy már fent is említettem – a Jakab Elek gyűjtötte, ma a MUEKvGyLt-ban található korpuszra semmiképpen sem igaz. Arra, hogy máshonnan összegyűjtött volna leveleket,

⁶⁶ Magam éppen úgy jutottam a levelezéskiadás gondolatára, hogy megdöbbenem azon, hogy még Olosz Katalin is (2009 végén – 2010 elején) úgy véli, a Kriza-levelek megsemmisültek. Én korábban, naiv egyetemistaként, Faragó megjegyzéseinek ismerete nélkül kértem ki ezt az anyagot és forgattam az unitárius levéltárban.

⁶⁷ Jelen számadatok a 2012 végi állapotokat tükrözik. Azóta még kerültek elő a népköltészeti gyűjtéssel kapcsolatba hozható levelek, ezek publikálása és a kutatásba való beemelése folyamatban van. A mostani érvelést azonban ezek száma-helyzete semmiben sem befolyásolja, mivel Faragó József nem tudhatott róluk.

⁶⁸ Vö. Szakál A. 2012. 41, 387–397.

⁶⁹ Jakab Elek a címzett szerinti külön palliumokon (a címzett neve és az évkör mellett) feltüntette a levelek számát is. Itt ugyan esetenként egyet-egyét tévedett Jakab Elek, de az bizonyos, hogy csupán ezek a számok összeadásával is majdnem pontos adat jöhetett volna ki.

⁷⁰ Egyetlen olyan sor van, amelyet egy Kriza-levélből mindenféle adat és hivatkozás nélkül publikált (Faragó J. 1944. 45.) és aminek megtalálása emiatt (a próbálkozásaim ellenére) nem járt sikerrel. Ennek ellenére valószínűbbnek tartom, hogy ez a sor is ott van a levelezésben, mint hogy nincs. Azonban akár meghagyhatjuk az esélyt, hogy ez az egy sor egy máshonnan származó levélben található. A sor egyébként a népköltészeti kutatás szempontjából érdektelen.

amelyek esetleg utóbb megsemmisültek, az ő megfogalmazásán túl semmilyen más adat vagy publikáció nem mutat.

Összefoglalva ezt a valamelyest körüljárt problémát, azt gondolom, Faragó Józsefnek ideális lehetett az a helyzet, hogy a levelek nehezen kutathatókká, kvázi elérhetetlenné váltak a diktatúra éveiben, mivel így mások még csak nem is próbálkozhattak a levelek megkeresésével, s ő lehetett a tudás egyedüli birtokosa. Ezzel azonban előidézte azt a (véleményem szerint kutatóhoz méltatlan) helyzetet is, hogy akár évtizedekkel a halála után is feltáratlanul maradhattak volna a levelek – ami már jóval több annál, mint annak a vágya, hogy az általa „felfedezett” témákat rajta kívül (vele párhuzamosan) más ne kutassa.

A következőkben egy, az előzővel összefüggésbe hozható problémára (a kéziratok lelőhelyének elhallgatására) szeretnék rámutatni három rövid példa segítségével. Faragó József a KUK kéziratárában található levelek mellett épp csak utalásszerűen említi Kriza János berlini leveleit is. Egészen pontosan négy helyen, szinte szóról szóra megegyezően, mindannyiszor a legkisebb, tájékoztató jellegű hivatkozás nélkül. 1965-ben és 1971-ben még így szerepel a szöveg: „Mostanában előkerült, kiadatlan berlini leveleiben szintén semmi nyoma a folklórnak.”⁷¹ Közben teltek az évek, így 1975-ben és 2002-ben már elmaradt a „mostanában előkerült” jelző.⁷² De hogy hány darab, kinek címzett, milyen tartalmú és honnan előkerült levélről van szó, azt Faragó Józseftől sohasem tudhatta meg az olvasóközönség és a szakma.⁷³

A másik két példa nem a Kriza-szakirodalomból való. Faragó József 1955-ben jelentetett meg *A szegény ember vására* című kötetben egy, a Kemény Zsigmond Társaság pályázatára beküldött 19. század végi mesegyűjteményt. A kötetben a kézirat lelőhelyéről csupán annyit tudunk meg, hogy a „marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hagyatékában talált gyűjtemény”,⁷⁴ illetve egy másik mondatból annyi válik egyértelművé, hogy a közreadó valóban Marosvásárhe-

⁷¹ Faragó J. 1965. 78, 1971a. 68.

⁷² Faragó J. 1975a. 9, 2002a. 9.

⁷³ Ezt a kilenc levelet Kriza János Berlinből küldte Pákei Lajosnak, az unitárius egyház gondnokának, ezek ma is (ahogy korábban is) a Kolozsvár-Belvárosi Egyházközség Levéltárában található meg. A levelek felsorolását ld. Szakál A. 2012. 384.

⁷⁴ Faragó J. 1955a. 129.

lyen találta meg a kéziratot.⁷⁵ Hogy az ekkor publikált pályamunka ma hol található, azóta sem tudjuk.⁷⁶

Szintén a Kemény Zsigmond Társaság pályázati felhívására küldte be Ősz János a meseszövegeit, ezekből közölt válogatást Faragó József *Az élet vize. Kis-küüllő-völgyi népmesék* című, gyermekeknek szóló kiadványában. Ennek utolsó oldalain azonban már nem a gyermekekhez szól, hanem a felnőtt olvasók-kutatók számára közli rövid, de tudományos eredményeket is tartalmazó utószavát. Ebben a már kiadott meseszövegek eredeti publikálási helyét pontosan megnevezi, azonban amikor a kéziratból közölt szövegekhez ér, azokról csupán a következőt tudhatjuk meg: „Három mesét [...] Ősz János 1898-as pályamunkájából közlünk. Ezek tudunkkal most látnak először nyomdafestéket.”⁷⁷ Hogy honnan közli ezt a három szöveget, hol találta meg Ősz János gyűjteményét, és hogy az ma hol van, nem tudható.⁷⁸

Problémásnak tekinthető az is, hogy a szövegek újabb és újabb közlése során Faragó József nem törekedett arra, hogy az újabb eredményeket beépítse az írásaiba, illetve amennyiben téves következtetéseket vont le, és erre rájött, akkor arra felhívja a későbbi kutatók figyelmét is. Ennek demonstrálására a legjobb

⁷⁵ Faragó J. 1955a. 126.

⁷⁶ Olosz Katalin, aki egy másik, ekkor beküldött pályamunkát publikált *A kecskés ember* című kötetében, sem találkozott kutatásai során a Faragó által látott szövegekkel. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését és mindennemű segítségét ezúton is nagyon köszönöm.)

⁷⁷ Faragó J. 1969. 160.

⁷⁸ Mivel a diktatúra évei alatt a kéziratok lelőhelye folyamatosan változott, egy, az 1950-es években megadott levéltári jelzet sem jelentene garanciát arra, hogy ma megtalálhatnánk a kéziratot. De az esélyét mindenképpen növelné. Az Ősz János-féle mesekéziratokról Könczei Ádám publikációiból tudunk annyit, hogy egy részük valamikor az 1920-as években a Teleki Tékába (ma: Teleki-Bolyai Könyvtár) került (ezek ma már nincsenek ott; az információt ezúton is köszönöm Bányai Rékának, a Téka könyvtárosának), a mesék másik, nagyobbik fele (400 oldalnyi szöveg) 1958-ban egy Bartha Béla nevű, egykori marosvásárhelyi kollégiumi tanár padlásáról került elő. (Vö. Könczei Á. 1967.) A Könczei Ádámról szóló szekus jelentés alapján úgy tűnik, hogy a kéziratot Könczei Ádám lemásolta, visszaadta és az eredeti kéziratokat ezután ő is szem elől veszítette. A másolat alapján a gyűjtemény kritikai kiadását tervezte. (vö. <http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/?p=27>) A Könczei Ádám-hagyatékban ma is megtalálható az Ősz-mesék kiadásra előkészített másolata. (Könczei Csilla információját ezúton is köszönöm.) Emellett még anynyi biztos, hogy az Ősz-mesék közül egy füzetnyi megtalálható a MUEKvGyLt-ben is (levéltári szám nélkül). Ősz János meséinek gyűjteményét maga is sajtó alá rendezte *A csudatáska* címmel. Ez 1941-ben jelent meg az Erdélyi Szépművés Céhnel, azonban ezt már Ősz János nem érthette meg.

példa Koronka József gyűjtőségének kérdése és az ehhez kapcsolódó irodalom áttekintése. A Kriza Jánosnál több mint 20 évvel idősebb Koronka József a székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatótanára volt. Kriza János gyűjtőjének először – 1954-es közlésükben – Csanádi Imre és Vargyas Lajos tekintették,⁷⁹ amikor a Néprajzi Múzeum (akkori nevén) Ethnológiai Adattárában⁸⁰ megtalált kéziratot Budai Ilona balladát neki tulajdonították. Az 1956-os *Székely Népköltési Gyűjtemény*ben a gyűjtő neve már helyesen szerepel,⁸¹ mivel a balladát nem Koronka, hanem Kriza jó barátja és gyűjtője, Gálfi Sándor kézírásában őrzi az archívum. Mivel azonban ez utóbbi csupán egy egysoros adat a balladák felsorolása mellett, az könnyen elkerülhette Faragó József figyelmét.⁸² Így történhetett, hogy 1965-ben a már többször emlegetett monografikus Kriza-tanulmányának első megjelenésekor Koronka Józsefet még Kriza gyűjtőjének tekintette Faragó.⁸³ Ami meglepőbb, hogy 1971-ben a második, javított kiadásban is változatlanul szerepel a Koronkát tárgyaló szövegrész.⁸⁴ Azért furcsa ez, mivel ma a *Budai Ilona* balladát kikérő kutató az Etnológiai Archívumban a 19. századi szövegek mellé két 20. századi dokumentumot is kézhez kap. Az egyik egy (1969. április 17-én kelt) *engedély*, amelyben Faragó József számára lehetővé teszik a 19. századi szövegekről fényképmásolat készíttetését, a másik pedig egy *Adattári térítvény*, amelyen Faragó József saját kezű aláírásával tanúsítja, hogy 1970. március 4-én átvette a kéziratról készült fényképmásolatokat.⁸⁵ Tehát Faragó 1970-ben a kezébe kapta és így 1971-re bizonyosan látta, hogy hogyan néz ki az eredeti kézirat, ezért megállapíthatta volna, hogy a különböző szövegek hogyan viszonyulnak a két megnevezett személyhez.⁸⁶ Ennek ellenére még az 1973-as *Gyönyörű*

⁷⁹ Csanádi I. – Vargyas L. 1954. 443.

⁸⁰ A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának korábbi megnevezése. Az idézett kézirat jelzete: EA 3652.

⁸¹ Kriza J. 1956. II. 486. a 6. ballada jegyzeténél szerepel, hogy „Gálfi Sándor gy. 1862.”

⁸² Nemcsak az övét, de az én figyelmemet is elkerülte, mivel a balladákkal nem foglalkoztam a leveleskönyv összeállításakor, s így nem figyeltem a jegyzeteikre sem. Ezért nem veszek tudomást a Koronka gyűjtőségét cáfoló írásomban erről az adatról. Vö. Szakál A. 2012. 39–40.

⁸³ Faragó J. 1965. 129–130.

⁸⁴ Faragó J. 1971. 103, 112–113.

⁸⁵ Vö. a Néprajzi Múzeum EA 3652 jelzet alatt lévő kéziratait. E szám alatti gyűjtések eredetileg Koronka József nevének kerültek beletárolásra, csak a közelmúltban írták át az Etnológiai Archívum dolgozói a gyűjtő nevét kérésünkre Gálfi Sándorra. (Granasztói Péter és Kovács Evelin segítségét ezúton is köszönöm.)

⁸⁶ Azért összetettebb ez a kérdés, mivel az archívumi hajtogatás és számozás nem az elsődleges, hanem a másodlagos felhasználását rögzítette a papíroknak. Ezek a népköltési

Bán Kata című balladakötetében is Koronka József van megnevezve a ballada gyűjtőjeként.⁸⁷ Valószínűleg tőle inspirálódva 1975-ben a *Keresztény Magvető* Kriza-émlékszámában Kovács Lajos Koronka Józsefet már a „legkiemelkedőbb” gyűjtők közé sorolja.⁸⁸ A fordulat Faragó József és a Budai Ilona-ballada viszonyában 1977-ben következik be: ekkor Faragó egy egész tanulmányt szentel a Gálfi Sándor (!) gyűjtötte balladának. Egy lábjegyzet erejéig az előzményeket is felvázolja, ami az ő interpretációjában a következőképpen hangzik: „Erre a kézíratra Csanádi Imre – Vargyas Lajos figyelt föl és adta ki a szövegét: Röpülj páva, röpülj, Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954, 90–92. és 443. Ők még azt hitték, hogy a balladát Kriza egykori székeleykeresztúri igazgató-tanára, Koronka József gyűjtötte volna, Székelyszentmihályon 1862-ben. Gergely Pál azonban a kézírás alapján azonosította a gyűjtő személyét: Kriza János, Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kézíratos hagyatékból. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Bp. 1956, II. 486. E sorok írójának ellenőrzése szerint a ballada mellett van egy Koronkához intézett, Székelyszentmihályra címzett levéltöredék, hátlapján apró népköltési szövegekkel, Budai Ilona azonban Gálfi kézírása.”⁸⁹ Ez a közlés több szempontból is kívánnivalót hagy maga után. Egyrészt feltűnik, hogy Faragó József nem volt elég figyelmes a kézirat áttanulmányozásakor, mivel nem egyértelmű számára a lapok elsődleges (levél) és másodlagos (az üres oldalak jegyzetpapírként való újrahasznosítása) szerepe, és így az „apró népköltési szövegek” gyűjtőjének személyét sem azonosítja. Emellett téved, amikor úgy véli, hogy az általa emlegetett levélnek a címzettje lenne Koronka. De legfőképpen az az eljárása kérdőjelezhető meg, hogy míg Vargyas Lajos tévedésére⁹⁰ felhívja a figyelmet (aki – tegyük hozzá – nem Kriza-kutató volt), arra egy árva szóval sem utal, hogy ő maga is több helyen tévesen tartotta Koronka Józsefet gyűjtőnek. Tehát – véleményem szerint

szövegek ugyanis olyan papírokon szerepelnek, amik korábban levélként, illetve boríték-ként funkcionáltak. Ezt a levelet írta Koronka Gálfinak, aki a levél üres oldalát és a borítéknak összehajtogatott papír teljes egészét arra használta fel, hogy különböző népköltési szövegeket jegyezzen fel rá, amelyeket elküldött Krizának, akinek még sikerült azokat az utolsó pillanatban betennie a *Vadrózsákba*. A bizonyítást részletesen ld. Szakál A. 2012. 39–40.

⁸⁷ Faragó J. 1973. 398. Mivel magam a balladagyűjtemények áttekintését nem tekintetem most feladatomnak, itt köszönöm meg Olosz Katalin segítségét, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy ebben a kötetben sem szerepel helyesen a gyűjtő neve.

⁸⁸ Kovács L. 1975. 103.

⁸⁹ Faragó J. 1977a. 21. 4. lj. [A kurziválás tőlem származik. Sz. A.]

⁹⁰ Bár a kötet kettejük nevéen szerepel, de egy ilyen tévedésre való figyelmeztetés egyértelműen Vargyas Lajosnak, a balladakutatónak szól és nem Csanádi Imrének, a költőnek.

– nem az a problémás, amikor egy filológusnak elkerüli egy adat a figyelmét, hanem amikor az előkerülve (és ő a témáról újra publikálva) nem javítja, illetve nem hívja fel a figyelmet a helytelen adatra vagy rosszul levont következtetésre.⁹¹

Ahogy arra Borbáth Károly és Könczei Ádám korábban említett tanulmányaikban is reflektáltak, Faragó Józsefnél gyakorta előfordult, hogy egy gondolatot/ összefüggést/ történetet úgy mondott el, hogy nem jelezte, hogy meddig tartanak a forrással alátámasztható adatai, és melyek azok, amelyeket csupán ő következtetett ki. Ehhez most csupán két példát hozok a Kriza Jánossal kapcsolatos írások közül. Az első Kriza János egyik gyűjtőjével, az esperes Péterfi Sándorral és tágabban ismét a Kriza-levelezéssel kapcsolatos. Faragó József már 1943-ban közli Péterfitől a Jakab Elek kérésére elküldött Kriza-életrajzát, és ennek kapcsán a következőket állítja róla, illetve levelezésükről: „Lelkés- és esperesként nem kevesebb, mint 50 esztendő telt Udvarhelyszéken és Háromszéken a nép között s püspök-barátjának és a tudománynak felbecsülhetetlen szolgálatokat tett, mint a Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője.”⁹² 1975-ben ezt a következőkkel egészíti ki: „Pótolhatatlan kár, hogy Krizának »számos ügybarátival folytatott hosszas levelezése« csak töredékekben maradt meg. Ezekből mennyiségileg legjelentősebb a Péterfi Sándorhoz írt csaknem százhusz levele (Péterfi válaszait viszont nem ismerjük): a Vadrózsák egész történetének páratlan értékű forrásanyaga. Nos, ha kettőjük levélváltását gondolatban megszorozzuk a gyűjtők számával sejteni kezdjük Kriza levelezésének hatalmas méreteit.”⁹³

Ezekkel a kijelentésekkel a következő a probléma: 1. Kriza János és Péterfi Sándor bár valóban sokat leveleztek, ennek kb. 90%-át Péterfi három, Krizánál, illetve Kriza felügyelete alatt nevelkedő gyermeke, a velük kapcsolatos gondok, kérdések, valamint az egyházi ügyek teszik ki. A hangnem, amit Kriza használ, barátságos, de nem azonos azzal, amivel például (talán legközelebbi barátjához) Kiss Mihályhoz fordul,⁹⁴ tehát kettejük kapcsolata valószínűleg inkább a kölcsö-

⁹¹ Nyilván még abban az esetben is kétséges, hogy a szakmához mennyire jutott volna el ez az információ, ha például ebben a *művelődés*-beli cikk egy lábjegyzetében beismerte volna a korábbi tévedését és korrigálta volna az adatait.

⁹² Faragó J. 1943a. 237.

⁹³ Faragó J. 1975b. 50.

⁹⁴ Faragó József 1943 júniusában és júliusában összesen 4 napot kutatott az MTAK Kézirattárában. Ekkor forgatta Kriza János önéletrajzát, Toldy Ferenc Kriza életéről készített jegyzeteit, Kriza kijegyzéseit Uzoni Foszto József Egyháztörténetéből, Kriza János Toldyhoz írt leveleit és a Kriza-féle Tájszógyűjtemény címmel katalogizált irategyűjtést, ami

nős tiszteleten, mint a valódi barátságon alapult. Ennek oka az is lehet, hogy ők személyesen nagyon keveset találkoztak.

2. Hogy Péterfi lenne a „Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője”, nem tudjuk, Faragó miből gondolhatta. Az Akadémia pincéjéből előkerült kéziratok ekkor még nem jelentek meg, más kéziratot nem ismerhetett, az 1863-as *Vadrózsák* alapján ilyet kijelenteni nem lehet. Amellett, hogy a folklorisztika ma már nem kívánja a gyűjtőket ilyen hierarchikus rendben (amelyben lennének elsőrangú és rossz gyűjtők) elhelyezni, elmondható az is, hogy még ha szeretnénk, sem tudnánk ilyesféle kijelentést tenni, mivel – különös módon – egyelőre csupán egyetlen Péterfi gyűjtötte folklórszöveg⁹⁵ került elő, ami alapján nemigen mondható meg, hogy milyen gyűjtő is volt Péterfi. A levelezés közvetett adatai alapján (amiket Faragó is ismerhetett⁹⁶) csupán annyi állapítható meg, hogy Kriza sokféle műfajban kérte Péterfi segítségét, illetve köszönte meg a gyűjtéseit. De hogy ezek valójában milyenek voltak, nem tudjuk.

3. Még elméleti szinten sem tűnik megalapozottnak az a kijelentés, hogy ha a Péterfi-leveleket megszorozzuk a gyűjtők számával, akkor nagyjából meglátjuk a Kriza-levelezés nagyságát. Sántít ez a kijelentés azért is, mert nem érthető, hogy Faragó milyen számadatot szeretne megkapni. Azt, hogy Kriza mennyi levelet írt összesen életében? Vagy azt, hogy mennyi olyan levelet írt, amellyel a népköltészeti gyűjtés ügyét próbálta előrevinni? Feltehetően utóbbira gondolt, azonban olyan Kriza-levél, amelynek a megírását egyedül a népköltészeti gyűjtés

elsősorban Kiss Mihály nyelvjárási jegyzeteit, gyűjtéseit és Krizának írt levelét tartalmazza. Ez utóbbi pontos képet rajzol Kriza János és Kiss Mihály közötti viszonyról, a kettejük barátságáról. (Vö. MTAKK K 899 [1943/261. sorszám alatt, Fábri József néven], K 892 [1943. június 21-én, 22-én, július 2-án és 6-án Faragó József néven])

⁹⁵ Bors-szem Jankó (Ld. MTAKK Irod. 4-r. 409/IV. 1–8v)

⁹⁶ Itt részletesebb cáfolatába nem bonyolódok Faragó József egy másik Péterfire vonatkozó kijelentésének, csak röviden annyit jelentenék ki, hogy amikor ő Péterfit a legkorábbi gyűjtők közé sorolja amiatt, hogy egy Péterfinek írott Kriza-levél hátoldalán népdalokat talált, akkor érvelése egyáltalán nem meggyőző. Szerinte „nyilvánvaló, hogy a kis népdalcsoport valóban a Vadrózsákhoz tartozott. Péterfi a szövegeket gyűjtés közben, alkalmilag firkanthatta Kriza levelének két üres lapjára. Utóbb bizonyára megfeledezett róluk: nem másolta hozzá többi gyűjtéséhez, nem juttatta el Krizának, azért nem kerültek be a Vadrózsákba”. (Faragó J. 1971. 79.) Ezzel az okfejtéssel az a legnagyobb baj, hogy a levél hátoldalán lévő szövegek nem Péterfi kézírásában maradtak fenn, tehát feltételezhetjük, hogy valahogy Péterfihez kötődnek, de biztosan nem tudunk állítani, amíg Péterfi mindennapjairól, gyűjtési módszeréről, esetleges segítőiről nem tudunk meg többet. (Különös azonban, hogy 1943-as tanulmányában még Faragó is csak feltételezi a szövegek *Vadrózsák*hoz tartozását, és határozottan kijelenti (ahogy én is), hogy a szövegek nem Kriza és nem Péterfi kézírásában szerepelnek a levélen. Vö. Faragó J. 1943b. 532.)

inspirálta volna, alig néhány darab van. A fennmaradt levelek között arányaiban is elenyésző azoknak a leveleknek a száma, amelyben akár csak egyetlen mondat erejéig említve van a népköltészeti gyűjtés ügye (például a MUEKvGyLt-ban 366 levélből 34 (a 117 Péterfihez írt Kriza-levélből 23), az MTAK Kézirattárában 38-ból 20 ilyen levél van). Ebből az utóbbi adatból azonban szintén nem lehet következtetni Kriza népköltészeti témájú levelezésének nagyságára, csupán az állapítható meg, hogy hagyatékának Jakab Elek általi összegyűjtésében a fő motiváció a püspök Kriza alakjának megörökítése volt, s emiatt csupán véletlenszerűen maradtak fenn népköltészeti témájú levelei is.

Emellett kijelenthető, hogy a népköltészeti gyűjtésről bizonyosan nem levelezett mindenkivel ugyanannyit. Feltehetően kevés levelet váltott azokkal a gyűjtőivel, akik Kolozsváron éltek (mint pl. Pap Mózes vagy Nagy Lajos), akik csak szórványosan küldtek neki gyűjtéseket, illetve akiknek a szakmai kompetenciájára kevésbé tudott építeni (pl. Tóth Ferenc, homoródszentpáli tanító), vagy akivel egy faluban élt kompetensebb személy is. Szinte alig válthatott levelet például Lőrinczi Elek árkosai tanítóval, aki mellett ott volt a gyűjtőtárs és jó barát, Kiss Mihály. Valamivel több levelet írhatott azoknak, akik aktívak voltak (mint például Tiboldi István székelyszentmiklósi tanító, vagy az említett Péterfi Sándor), vagy akikre valamilyen feladatot rá lehetett bízni, illetve akikkel szakmai kérdéseket is meg lehetett vitatni (két barátja, Gálfi Sándor és Kiss Mihály mellett ilyen lehetett a székelykeresztúri gimnázium igazgató-tanára, Marosi Gergely is). A folklórgyűjtés kapcsán a legtöbb levelet egészen biztosan barátaival, az Árkoson szolgáló Kiss Mihállal és a Demeterfalván élő Gálfi Sándorral váltott – azonban az ő hagyatékuk (a többi lelkészi, tanítói hagyatékkal együtt) valószínűleg elpusztult.⁹⁷

A teljes Kriza-levélkorpusz nagyságát nehéz elképzelni, de a MUEKvGyLt-ban fellelhető püspöki iratok⁹⁸ terjedelme, illetve a marosszéki esperesi levelezés-

⁹⁷ Kiss Mihály hagyatékát kerestem Árkoson (ahol lelkész és esperes volt), illetve követve az esperesi iratanyagot (ami mindig az új esperessel továbbvándorolt) – azonban nem sikerült a nyomára bukkanni.

⁹⁸ A MUEKvGYLT-ban találhatóak az ún. az Unitárius püspök iratai (röviden: UP Iratok), amelyek között legnagyobb arányban azok a levelek vannak, amiket a lelkészek, esperesek írtak a mindenkori püspöknek. Az anyag évrendezett, egy dobozban átlagosan két év anyaga található.

ben található Kriza-levelek száma⁹⁹ hozzávetőleg képet adhat arról, hogy milyen hatalmas volna ez az anyag, ha meg lenne.¹⁰⁰

Mindezekből az adatokból is talán jól látható, hogy csupán a Faragó által ismert levélkorpusz alapján is mennyire félrevezető arról beszélni, hogy a gyűjtők számával megszorozva a Péterfi-Kriza levelek számát bármilyen közelítőleg is helyes adathoz juthatunk.

A második példám Faragó Józsefnek arra a kijelentésére reflektál, amelyben azokat a népköltészeti munkákat sorolja fel, amelyeket Kriza János ismerhetett. Több esetben véleményem szerint megalapozatlan következtetéseket von le arra nézve, hogy Kriza ismert-e bizonyos műveket, például csupán azért, mert Kriza olvasott a megjelent mű nyelvén,¹⁰¹ vagy mert a munka a tágabb környezetében jelent meg. Egy hosszas felsorolás¹⁰² után (amelyben Karadžić szerb nyelvű népdalgyűjteménye, ennek Székács József-féle¹⁰³ fordítása, Ján Kollár, Ivan Bogorov, Josef Haltrich, Vasile Alecsandri és ennek Ács Károly-féle fordítása is szerepelt) Faragó azt a kérdést teszi fel: „Vajon még mit ismert Kriza a közeli-távoli európai

⁹⁹ A marosszéki esperesi levelezés 2013-ig a Marosvásárhelyi Bolyai téri unitárius egyházközségben volt megtalálható (ezért szerepel a levelezésgyűjteményben is ott, vö. Szakál A. 2012. 397–401.). Ekkor rendezetlen állapotban a MUEKvGyLt-be került. A levelek többsége a Kriza idejében marosszéki egyházköri esperesként szolgáló Farkas Györgyhöz íródott. Kriza János 133 levelet küldött neki, valamennyi egyházi témájú és a kettejük levelezésének ez biztosan csak egy töredéke.

¹⁰⁰ Kriza levelei ritkán szintén szerepelnek itt, de ezeket többnyire az esperesek, lelkészek (feltehetően elpusztult) iratai között kellene keresni. Az esperesi hagyatékok közül egyedül a marosszéki egyházkör anyagának egy része került elő.

¹⁰¹ Vö. pl. „Az együttélő és szomszédos népek folklórkiadványai és azok magyar fordításai a szeme láttára sokasodtak, gyarapodtak; érdeklődése és munkája alapján Kriza ez irányú jó tájékozottságában sincs miért kételkednünk. [...] Különben Kriza angol, francia és német nyelvtudásával e nyugati eredményekhez közvetlenül is hozzájutott, kétévi berlini tanulása pedig korábbi tájékozódását maradéktalanul kiteljesíthette.” Faragó J. 1971. 66.

¹⁰² Faragó J. 1971. 65–66.

¹⁰³ Faragó Székácsot és Krizát még egyszer egy félmondatban félreérthető módon említi egy helyen: „Berlinben elsőnek Kriza és a szerb hősénekek fordítója, Székács tanult” (Faragó J. 1971. 67.) Mindebből az olvasó arra a következtetésre is juthat, hogy Kriza együtt tanult Berlinben Székáccsal, akivel lehetséges, hogy már akkor eszmét cseréltek a mindkettejüket érdeklő népköltészeti kérdésekről, majd hazatérve (ahogy pár bekezdéssel korábban láthattuk Faragónál) Kriza megismerte Székács kötetét is. Azonban Székács József naplójában [ld. Kertész B. (szerk.) 2008. (A berlini eseményekre vonatkozó részt ld. 91–101.)] nem említi, hogy találkozott volna Kriza Jánossal (név szerint említi valamennyi magyart, akikkel találkozott és viszonylag részletesen számol be a berlini eseményekről), és Kriza János leveleiben sem találunk semmilyen utalást sem Székács Józsefre, sem a kötetére.

példákból?”¹⁰⁴ Mintha magától értetődő volna, hogy a felsoroltakat (vagy azok bármelyikét) ismerte csak azért, mert „jó tájékozottságában nincs miért kételkednünk.”¹⁰⁵ Anélkül azonban, hogy ebben kételkednénk, felmerülhet a kutatóban a kérdés, hogy milyen volt az 1830-as, 1840-es évek Erdélyének a népköltészeti munkákkal való ellátottsága, mennyire volt lehetséges ezeknek a publikált könyveknek a beszerzése. Ehhez – egyéb forrás híján – azt vizsgálhatjuk meg, hogy a Faragó által felsorolt népköltészeti köteteknek milyen volt a (magán- vagy kollégiumi) könyvtári jelenléte. Az általam áttekintett 4 kollégiumi könyvtár, 2 kollégiumi, 1 falusi és 1 városi olvasóegylet, 12 magánszemély és 1 városi kölcsönkönyvtár könyvállományának 39 kéziratos és 3 nyomtatott jegyzéke¹⁰⁶ alapján Krizának ez a tájékozódása semmiképp sem lehetett magától értetődő – mivel a kötetek szinte sehol sem fordultak elő.¹⁰⁷ Ez természetesen nem zárja ki, hogy Kriza ismerte ezeket a könyveket, vagy akár maga is birtokolta azokat,¹⁰⁸ az

¹⁰⁴ Faragó J. 1971. 66. [Kurziválás tőlem: Sz. A.]

¹⁰⁵ Faragó J. 1971. 66.

¹⁰⁶ Ld. A Maros-bogáti Olvasó-Egylet..., Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János..., A nagyszebeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma; Hargita megyei Állami Levéltár [HgMÁLt.] Fond 683. Nr. 6., Nr. 16; Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [KvAKt.] Ms. U. 647, Ms. U. 785/D, Ms. U. 915, Ms. U. 1144, Ms. U. 1320, Ms. U. 1322/II, Ms. U. 1324/B-1, Ms. U. 1324/B-2, Ms. U. 1369, Ms. U. 1395/A, Ms. U. 1397, Ms. U. 1424, Ms. U. 1531, Ms. U. 1608, Ms. U. 1666, Ms. U. 1678/I, Ms. U. 1678/II, Ms. U. 1679, Ms. U. 1688/A, Ms. U. 1690, Ms. U. 1691, Ms. U. 1695, Ms. U. 1696, Ms. U. 1697, Ms. U. 1698/A, Ms. U. 1723, Ms. U. 1737, Ms. U. 1910, Ms. U. 2042, Ms. U. 2159; MUEKvGyLt. Emlék-könyv a kolozsvári...; magántulajdon: Filep Elek könyvtárának lajstroma; Teleki-Bolyai Könyvtár [TBK] Ms. 352, Ms. 451, Ms. 452, Ms. 453, Ms. 715. Emellett az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárát a mai könyvállomány vizsgálatával próbáltam meg rekonstruálni. Az esetlegességet fokozza, hogy melyek azok a jegyzékek, amik az én látókörömbé kerültek és így áttekintetem őket. Ide tartoznak a véletlenszerűen a kolozsvári unitárius levéltárban hagyott jegyzékek, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban és a Kolozs megyei Állami Levéltárban található unitárius iratok, a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár könyvállományának engem érdeklő része és az Országos Széchenyi Könyvtár megfelelő anyagai. Hiányoznak tehát a református és katolikus jegyzékek (ha léteznek) és a különböző, nem felekezetekhez kötődő falusi vagy városi olvasóegyletek jegyzékei (amennyiben fennmaradtak és ki deríthető, hogy hol vannak).

¹⁰⁷ Ács Károly köteté (*Virágok a román népköltészet mezejéről*, 1858) megvolt a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában. (Ld. KvAKt. Ms. U. 1679.)

¹⁰⁸ Kriza János könyvtárának, ha létezett is lajstroma, az eddig nem került elő, ahogyan a könyvtár létre, nagyságára, tartalmára történő bármilyen utalás sem. Feltehető azonban, hogy a könyvtár nem lehetett különösebben nagy és halála után a gyermekei örökölték, ezért arról feljegyzés majdnem biztosan nem fog előkerülni. A legtöbb fennmaradt könyvlajstrom akkor keletkezett, amikor az illető személyek a kollégiumi könyvtárra hagyták a könyvtárukat (akár még életükben, mint például Brassai Sámuel).

azonban bizonyos, hogy sem saját feljegyzései, sem a könyvlajstromok adatai nem támasztják ezt alá.

Az utolsó problematikusnak tekinthető elem: a történeti szövegekkel való szabad bánásmód kérdése. Ahogy korábban láttuk, Olosz Katalin a balladaszövegek kapcsán finoman már jelezte Faragó József szövegközlési eljárásának elfogadhatatlanságát. A következőkben Faragó József egy fiatalkori, 1944-ben publikált szövegét vizsgálom meg közelebbről. Az írás alapvetően forrásközlés,¹⁰⁹ Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* címmel 1844-ben megjelent útinaplójából ad közre részleteket. Faragó közlésének kiindulópontja az, hogy megtalálta az 1844-es mű cenzúrázott kéziratát, és most ezekkel a cenzúrázott részletekkel kiegészítve közöl néhány részt a munkából. Ha azonban összevetjük a Faragó által jelzett kéziratot (aminek autográf volta nem bizonyított¹¹⁰) és Faragó 1944-es *Erdély Helikon*-beli közlését, akkor a következőket állapíthatjuk meg: 1. a 19. századi kézirat helyesírását Faragó a 20. századi helyesíráshoz igazította (ezt előre jelezte), 2. az eredeti központosítást megváltoztatta, 3. jelzés nélkül szűrt be és hagyott ki szavakat (a mondat értelme bizonyos esetekben ettől nem változott, máskor azonban a szöveg is kissé más értelmet nyert ezáltal), 4. a szöveget címadással tagolta, ezek a címek az eredeti szövegben nem léteztek, 5. azt a látszatot keltette, hogy egy az egyben emelt át egy nagyobb részletet a kéziratból, holott valójában ezek innen-onnan (az időben is ugrálva) vett részletek, amelyeket Faragó rendezett egymás mellé, tehát az általa közölt szöveg így, ebben a formában soha nem létezett 6. a legkülönösebb pedig, hogy a több oldalas szövegközlésében alig van 2-3 olyan sor, ami valóban az áthúzott (cenzúrázott?¹¹¹) szöveget tartalmazná, a

¹⁰⁹ A négy oldalas közlésből egy oldal Faragó saját és három oldal Ürmösi szövege.

¹¹⁰ A kézitról nem tudom teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az Ürmösi Sándor autográf írása-e. A kézirat a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, jelzete: Ms. C. 337.

¹¹¹ Faragó József egyértelműen a cenzor munkájának titulálja a kihúzásokat. (Ld. Faragó J. 1944, 1945.) Szilágyi Márton más, általa vizsgált cenzúrázott kéziratok alapján úgy véli, hogy azért kétséges ennek a kéziratnak a cenzúrázott volta, mivel – tapasztalata szerint – nem tollal dolgozik és nem célja a szöveg olvashatatlanná tétele. (Szilágyi Mártonnak ezúton is köszönöm a szöveghez fűzött építő javaslatait.) Mivel azonban az erdélyi 1840-es évekbeli könyvcenzúra működését még senki sem tárta fel, ezért ezt a kérdést egyelőre kénytelenek vagyunk nyitva hagyni. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy a *Remény* harmadik kötetének cenzúrapéldánya kapcsán Faragó említi és idézi a cenzor bejegyzését és kézjelét is, ami ezen a kézíraton nincsen meg. Vö. Faragó J. 1945. 39. Szintén kérdésessé teszi a kézirat cenzúrázott voltát, hogy Jakab Elek cikkében idézve a cenzúra-

közlés legnagyobb részét olyan szöveg alkotja, amely már az 1844-ben megjelent könyvben is benne volt, így a közlés valamelyest okafogyottá¹¹² vált és talán a jó filológus Faragóról korábban létező képet is elbizonytalanította.

Keszeg Vilmos a következőket mondta Faragó József sírjánál: „a mai naptól kezdve az ő biográfiája és életének műve lett a kutatás tárgyává. E kutatások segíthetnek hozzá egy korszak tudományos életének, tudós társadalmának, e társadalom hangulatának megismeréséhez és megértéséhez.”¹¹³ Úgy vélem, az eddig feltárt adatok is azt mutatják, hogy a korábban meghonosodott Faragó-kép módosításra szorul, de valódi újraértékelése csak a teljes korszak tudománytörténetének újragondolásával, forrásainak feltárásával¹¹⁴ valósulhat meg.

rendeletet, kötelezőként említi, hogy „a Revisor maga kezével írja rá a kéziratra az »Imprimatur«-t” (Jakab E. 1881. 257.). Ez pedig erről a kéziratról hiányzik.

¹¹² Itt csupán azt szeretném röviden jelezni, hogy ha Faragó József alaposabban szemügyre vette volna a cenzúrázott szövegrészeket, és nem csupán egy minden alapot nélkülöző, tudományosnak ható, de valójában ismeretterjesztőnek is alig tekinthető publikáció létrehozása lett volna a célja, akkor megláthatott volna egy, a korabeli bukaresti magyarok közötti konfliktust, amelyben Ürmösi Sándor is munkájával határozottan állást foglalt. Ez a háttérben kitapintható helyzet önmagában is megkérdőjelezi, hogy a cenzor valódi, hivatalos cenzor lett volna, mivel a kihúzott (és többségében meg nem jelent) részek az akkori bukaresti református lelkészre, Sükei Imrere vonatkozó dehonesztáló megjegyzések voltak.

¹¹³ Keszeg V. 2005. 109.

¹¹⁴ Ahhoz, hogy Faragó Józsefről, az ő tudománytörténeti helyéről, az őt körülvevő szociokulturális kontextusról teljesebb képet nyerhessünk, fontos lenne megvizsgálni például korszakbeli levelezéseket, feljegyzéseket, visszaemlékezéseket is. Könczei Ádám hagyatékát lánya, Könczei Csilla örzi Kolozsváron, diákok rendezték, az anyag kutatható. (Könczei Csillának ezúton is köszönöm az édesapja hagyatékával kapcsolatos adatait.) Dr. Kós Károly hagyatéka (köztük rengeteg feljegyzés, reflexiók az adott korszakra) az Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai kéziratárában található, Bárdi Nándor rendezte, kutatható. Gunda Béla (Faragó József kolozsvári tanára, pártfogója és élete végéig barátja) levelezése az MTAK Kéziratárában található. Ezekből leginkább az 1980-as, 1990-es évek idősebb néprajzos nemzedékének hangulatát lehet letapogatni. (Gunda Béla levelei Faragó Józsefnek: MTAKK Ms. 5324/593–640; Faragó József levelei Gunda Bélának: MTAKK Ms. 2337/30–57.) Kovács Ágnes és Faragó József levélváltása (vagy ennek egy része) az MTA BTK NKI-ében található, Kovács Ágnes hagyatékában. (A következő leveleket sikerült megtalálni, amiért Czövek Judit segítségét ezúton is köszönöm. Kovács Ágnes Faragó Józsefnek, 1968. aug. 14. [jelzete: 1438. 7.], 1969. febr. 26. [1380. 14–17.], 1978. jan. 4. [3218. 52.]; Faragó József Kovács Ágnesnek, 1967. ápr. 11. [1438. 126–126v.], 1968. júl. 5. [1438. 8–8v.], 1977. dec. 20. [3218. 51.]) Ahogy Könczei Ádám esetében látható, a szekus dossziék sokszor a folklorisztikai tevékenységét is dokumentálták a megfigyelt személynek. Így ezek kikérését és felhasználását sem látom megkerülhető feladatnak. Faragó József dosszi-

Irodalom

ALBERT Ernő

2012–2013 Faragó József (1922–2004) *Acta Siculica* 581–597. [http://www.szm.ro/acta2012/581_598_albert.pdf letöltés dátuma: 2015. október 5.]

ANTAL Árpád

1979 [Ism.] Faragó József, Balladák földjén. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 587 l. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXIII. (1) 111–114.

2007 A történesek színe és visszája – Antal Árpád irodalomtörténéssel Tán-
czos Vilmos beszélget. In: MIRK Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transyl-
vanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda,
509–621. [Első megjelenés: *Székelyföld* 2003. VII. (6) 43–74, (7) 27–58, (8)
29–62, (9) 31–60.]

BALOGH Edgár

1965 Hármas Kriza-kép. *Igaz Szó* XIII. (8) 292–295.

BORBÁTH Károly

1974 Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In: MOLNÁR
István – BUCUR, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfor-
dulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemé-
nyek 1971 októberében*. Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési
Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc-Csíkszereda, 445–
454.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj páva röpj. Magyar népballadák és balladás dalok*. Szépirodalmi
Könyvkiadó, Budapest.

CSETRI Elek

2004 Faragó József ravatalánál. *Erdélyi Múzeum* LXVI. (3–4) 151–152.

EGYED Emese

2011 Antal Árpád emlékezete (1925–2010) *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 189–
191.

FÁBIÁN Imre

2002 „Fogom a kezét.” Üzenet Faragó Józsefnek. In: DEÁKY Zita (szerk.): *Ün-
nepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. (A Néprajzi Látóhatár kiskönyv-
tára, 8.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 6.

FARAGÓ József

éjának kikérése folyamatban van. (Bárdi Nándornak ezúton is köszönöm az ügymenetre
vonatkozó információit.)

- 1943a Ismeretlen Kriza-életrajzok. *Ethnographia* LIV. (2) 235–247.
- 1943b Nyolcvanéves a Vadrózsák. *Pásztortűz* XXIX. (12) 532–536.
- 1944 Ürmösy Sándor Bukarestben. *Erdélyi Helikon* XVII. (1) 45–48. [http://documente.bcuccluj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyhelikon/pdf/BCUCLUJ_FP_247244_1944_017_001_p_400.pdf letöltés ideje: 2015. március 8.]
- 1945 A Remény harmadik kötetének kézirata. *Erdélyi Múzeum* L. (1–2) 37–45. [http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/27364/EM_1945_1-2_004_Farago_Jozsef-A_Remeny_harmadik_kotetenek.pdf?sequence=1 letöltés ideje: 2015. április 11.]
- 1955a A szegény ember vására. Székely népmesék. Szerkesztette és az utószót írta FARAGÓ József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- 1955b Kriza János, a „Vadrózsák” szerkesztője. *Utunk* X. (13) 2.
- 1959 Kriza János adatgyűjtése Darwin részére. *Korunk* XVIII. (11) 1664–1665.
- 1963 Kriza János anyagi küzdelmei a Vadrózsákért. *Igaz Szó* XI. (12) 915–921.
- 1965 Kriza János és a Vadrózsák. In: ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila: *Kriza János. Három tanulmány*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 67–201.
- 1967a Lőrinczi Elek árkos népmesegyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. (1) 49–60.
- 1967b A mesegyűjtő Ősz János. *Igaz Szó* XV. (8) 215–223.
- 1969 A mesegyűjtő Ősz János. In: *Az élet vize. Kisküküllő-völgyi népmesék*. Ősz János gyűjteményéből válogatta és az utószót írta FARAGÓ József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 153–161.
- 1971a Kriza János és a Vadrózsák. In: ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila: *Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya*. Második, átdolgozott kiadás. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.
- 1971b Kriza öröksége. *Fáklya* XXVI. (175) 3.
- 1973 Gyönyörű Bán Kata. Régi magyar népballadák. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- 1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a Vadrózsák számára. In: MOLNÁR István – BUCUR, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*. Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc-Csíkszereda, 431–444.

- 1975a Kriza János és a Vadrózsák. In: KRIZA János: *Vadrózsák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–31.
- 1975b Kriza János. *Művelődés* XXVIII. (3) 49–52.
- 1977a A Vadrózsák balladáinak szövegűsége. *Művelődés* XXX. (2) 18–21.
- 1977b Kriza János székely balladagyűjtése. In: Uő: *Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 41–79.
- 1991 A néprajz jegyében. Egy balladakutató hitvallása. Látogatóban dr. Faragó Józsefnél, az MTA tiszteletbeli tagjánál. Kérdezett Miklós László. *Romániai Magyar Szó* III. (375–376) Szabad szombat melléklet a–b.
- 1995 „...tudományos pályámon nem érzem magam hivatottnak a nyilvános politikai szereplésre.” Faragó József beszélgetése Balázs Sándorral 1–2. *A Hét* XXVI. (37) 3–4, (38) 3–4.
- 2002a Kriza János és a Vadrózsák. In: KRIZA János: *Vadrózsák*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 5–27.
- 2002b Találkozásaim Kriza Jánossal. *Keresztény Magvető* CVIII. (2–3) 237–240.
- 2003 Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 75–79.
- 2007 „A hivatásom ezerszer több egyetlen ember boldogságánál” – Faragó József folklórkutatóval Mirk Szidónia-Kata beszélget. In: MIRK Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 303–314.
- HECSER László
- 2011 Meglesett élet. *Unitárius Közlöny* XXI. (2) 16.
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.)
- 2006 *Kallós Zoltán 80 éves*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- JAKAB Elek
- 1881 A censura története Erdélyben. *Figyelő* X. 161–182, 253–273, 333–356.
- KERTÉSZ Botond
- 2008 *Székács József püspök visszaemlékezései*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a névmagyarázatok készítette és a bevezető tanulmányt írta KERTÉSZ Botond. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
- 2005 Faragó József (Brassó, 1922. február 2. – Kolozsvár, 2004. október 22.) *Néprajzi Hírek* XXXIV. (3–4) 108–109.
- KOVÁCS Ágnes
- 1966 [Ism.] Antal-Faragó-Szabó: Kriza János. (Három tanulmány.) Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1965. 298. *Ethnographia* LXXVII. (1) 143–146.

KOVÁCS Lajos

1975 Emlékezés Kriza János püspökre, halálának 100. évfordulóján. *Keresztény Magvető* LXXXI. (2–3) 93–106.

KÖNCZEI Ádám

1967 Ősz János népköltészeti hagyatéka. *Utunk* XXII. (8) 2.

1968 Egy elrajzolt pályakép (Ősz János). *Igaz Szó* XVI. (2) 271–275.

1969 Krizáról a Vadrózsák nélkül? *Művelődés* XXII. (11) 23–25.

KÖNCZEI Csilla

é. n. szekus blogja: <http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro/>

KRIZA János

1956 *Székely Népköltési Gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékból. A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

NAGY Olga

1995 *Pályakép fénnel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2010 *Vallomások*. Noran Könyvesház Kft., Budapest, 2010. Szerkesztette: KESZEG Vilmos. (Luna könyvek)

NAGY Ramóna

2014 Faragó József folklorisztikai munkássága. *Első Század* XIII. (3) 95–120. [http://epa.oszk.hu/01600/01639/00013/pdf/EPA01639_első_szazad_2014_osz_095-120.pdf, letöltés dátuma: 2016. 01. 12.]

OLOSZ Katalin

2006 Utószó. In: *Régi erdélyi népballadák*. Összesítő válogatás FARAGÓ József és OLOSZ Katalin gondozásában, bevezető tanulmánnyal, utószóval és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 218–226.

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely, 15–129.

2011 „A fiataloknak is csak ajánlani tudom, hogy ne higgyenek egyik nagy tekintélynek sem. Nézzék meg, nézzenek utána!” A „levéltárakkal megáldott” Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos, tanszékvezető egyetemi tanár.

Etnoszkóp I. (1) 139–164. [<https://docs.google.com/file/d/0B4XpkZmal1QQdUtv0EzcHZUQ3lITXMzWVNiY2h5UQ/edit>, letöltés dátuma: 2016. 01. 12.]

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2004 Faragó József. *Magyar Tudomány* Új folyam IL. (12) 1429–1430. [<http://www.matud.iif.hu/04dec/16.html> letöltés dátuma: 2015. október 5.]

RÁDULY János

2002 Egy folklórtanulmány születése és pályafutása. Faragó József levélváltásai Ráduly Jánossal. In: DEÁKY Zita (szerk): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. (A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára, 8.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 342–353.

SZABÓ Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely.

SZAKÁL Anna

2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. A szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi SZAKÁL Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6; Kriza Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

SZÉCSI Antal

2008 „...Maga-felejtő sorsunk halk tudója...” *Borbáth Károly élete és munkássága*. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület – Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

VITA Zsigmond

1955 Népköltészetünk első gyűjtői. *Igaz Szó* III. (8) 108–111.

VOIGT Vilmos

1982 Faragó József 60 éves. *Artes Populares* (8) 10–25.

1992 Lehet-e klasszikussá érlelődni? Faragó József hetvenéves. *Néprajzi Hírek* XXIV. (1–2) 133–135.

2003 Ami bennünket összekapcsol. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 7–9.

2005 Faragó József emlékére. Voigt Vilmostal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének igazgatójával beszélget Máté György. *Honismeret* XXXIII. (2) 64–66.

Nyomtatott források

- A Maros-bogáti Olvasó-Egylet Könyvlajstroma. Nyomtatja Imreh Sándor az ev. ref. főtan. gyorsajtóján, Maros-Vásárhelyt, 1872.
- Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János (Márcinkievics Márcell) kölcsönkönyvtárának Kolozsvártn bel-középutcza 456-dik szám. Az Ev. ref. Főtanoda Bet. Stein Jánosnál, Kolozsvárt, 1872.
- A nagyszebeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma. Filtsch S. (Krafft V.) nyomdájából, Nagy-Szeben, 1872.

Kéziratos források

HARGITA MEGYEI ÁLLAMI LEVÉLTÁR [HGMÁLT.]

- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 6. Catalogus Librorum [A vásárolt könyvek katalógusa] 1798–1869.
- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 16. A Sz. Kereszturi Unitarium Gymnasiumbéli Olvasó Társaság Könyv-lajstroma. Hozzá ragasztott a végén egy kép- és irománylajstrom. 1837^k évtől kezdve.

KOLOZSVÁRI AKADÉMIAI KÖNYVTÁR [KVAKT.]

- Ms.C. 337. Az Elbujdosott Magyarok Oláh Országban Utazása után írta Ūrmösy Sándor 1844.
- Ms. U. 647. Kolozsvári unitárius tanár Simén Domokos könyvtárának betűsoros jegyzéke. Kolozsvárt, 1874.
- Ms. U. 785/D. Bölöni Farkas Sándor könyvei laistroma, 1830.
- Ms. U. 915. Könyvek Laistroma Sebes Pálé. [folytatásában a torockói iskolába beiratkozottak névsora található: 1812–1843.]
- Ms. U. 1144. Számolat-könyv, a néhai Bölöni Farkas Sándor által a helybeli nemes Unitaria Fő Oskolának hagyott Könyvtárba Özv. Barráné és Stein kereskésök által kiszolgáltatandó könyvekről az 1845dik évtől kezdve.
- Ms. U. 1320. Könyvtári Laistrom Jakab Elek magánkönyvtáráról, 1876.
- Ms. U. 1322/II. Néhai Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leirt, s ezután folytatandó Laistroma I.
- Ms. U. 1324/B-1. Az Unitarium Coll. Olvasó-Egylet könyveinek lajstroma, 1850–61.
- Ms. U. 1324/B-2. Az Unitarium Collegiumbéli Olvasó-Egyesület könyv-laistroma I. 1874-től.
- Ms. U. 1369. Simén Domokos könyvtárának leltára, mely lemásoltatott a közgyűző által készített eredeti szövegből, 1883. jun.

- Ms. U. 1395/A. Derzsi Károly: Könyveim Lajstroma. London, 1874. Torda, 1880.
- Ms. U. 1397. Végh Mihály verses másolatai és könyveinek lajstroma, 1880.
- Ms. U. 1424. A tordai állami polg. fiúiskola ifjúsági könyvtárának Czímtára 1881/82-ben.
- Ms. U. 1531. Betűrendes kimutatás a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában lévő könyvek állapotáról.
- Ms. U. 1608. A kolozsvári unitárius főgymnasium tanári könyvtárának lajstroma.
- Ms. U. 1666. Br. Kemény József kéziratgyűjteményének és könyveinek összeírása. [1855 körül]
- Ms. U. 1678/I. Könyvtári egyetemes lajstrom (KUK, 1868–78.)
- Ms. U. 1678/II. Adományok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1868-tól.
- Ms. U. 1679. Vegyes Könyvtár Betűsoros Lajstroma (KUK).
- Ms. U. 1688/A. Bölöni Farkas Sándor könyvtárának betűsoros lajstroma. Közepső szoba 16.tól új jegyzetelt tékákbán.
- Ms. U. 1690. A Gedő könyvtár betűsoros lajstroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1691. H. sz. mártóni Gedő József úr által az unitariusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek lajstroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1695. Nagyajtai Kovács István könyvtárának Betűsoros Lajstroma. Készítette Ferencz József könyvtárnok 1874. július hóban.
- Ms. U. 1696. Dr. Joo István által hagyományozott könyvek lajstroma. Készítette: Benczédi Gergely, 1882.
- Ms. U. 1697. Brassai Sámuel Könyvtárának Betűsoros lajstroma.
- Ms. U. 1698/A. A Brassai Sámuel-féle könyvtár betűsoros lajstroma.
- Ms. U. 1723. A Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára Könyv-kiadási Napló 1858–1898.
- Ms. U. 1737. Dr. Bartók István által az unitár. Collégiumnak hagyományozott könyvtár lajstroma, 1889.
- Ms. U. 1910. Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke.
- Ms. U. 2042. A Székely-Keresztúri és a tordai Unitárius Gimnázium könyvtárainak lajstroma, 1856–65.
- Ms. U. 2159. Néhai Sebes Pál könyveinek lajstroma

MAGÁNTULAJDON

Filep Elek könyvtárának lajstroma (Filep Antal tulajdona, Budapest)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA, KÉZIRATTÁR [MTAKK]

Irod. 4-r. 409/IV. Kriza János népköltészeti gyűjteménye

K 892 Kézirattári kiadókönyv 1943–44, 1947–1952. febr.

K 899 A Könyvtár olvasótermét használó kutatók nyilvántartó könyve. 1936. szept. 1. – 1944. ápr. 3.

MAGYAR UNITÁRIUS EGYHÁZ KOLOZSVÁRI GYŰJTŐLEVÉLTÁRA [MUEKvGYLT.]

Emlék-könyv a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába 1860-óta ajándékozott, beküldetett és vett könyvek s egyéb tárgyak Lajstroma. (Egy pótlékkal.)

Készítette: Buzogány Áron, könyvtárnok. 19. polc

NÉPRAJZI MÚZEUM, ETNOLÓGIAI ARCHÍVUM [NM EA]

EA 3652 Gálfi Sándor: Húsvéti öntöző mondóka, ballada.

TELEKI–BOLYAI KÖNYVTÁR [TBK]

Ms. 352. A Székely-Keresztúri unitárius gymnasium részére Jakab Elektől vásárolt könyvtár lajstroma.

Ms. 451. A marosvásárhelyi Református Kollégium betűrendes lajstroma, 1872.

Ms. 452. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola Könyvtárának Betűrendes lajstroma, 1861.

Ms. 453. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola könyvtára újabb gyarapodásai, 1872.

Ms. 715. A Sz. Kereszturi Olv. Egylet teljes számú Könyv-lajstroma, é. n. [1860-as évek].

Farkas Emőd¹

Pohárköszöntő a Berde-serleggel

Főtisztelendő és főtiszteletű püspök urak!

Nagytiszteletű hölgyek és urak, nagyra becsült világi méltóságok! Tisztelt meghívottak, kedves barátaink!

Mindenekelőtt engedjék meg, hogy békés, boldog új évet kívánjak!

Tavaly ugyanebben a teremben, ugyanennek az ünnepnek a kapcsán, talán a legelső főgondnoki megnyilatkozásomat jelentő köszöntő alkalmával elmondtam, hogy az irodámban, ahol dolgozom, az asztalom felett ott van Körösfői-Kriesch Aladár vallásszabadság kihirdetéséről készült festményének másolata. Honnan is indíthatnám az idei köszöntőt máshonnan, mint ugyanettől a képtől, amit a püspök úrtól kaptam ajándékba, melyen Dávid Ferenc felemelt kézzel hirdeti mindazt, ami unitárius mivoltomra emlékeztet, s ami számomra unitárius vallásunk fontos érdemét jelenti: a gondolkodás és az útkeresés szabadságát, és a türelmet, azaz minden ember megbecsülését, tiszteletét vallásos világnézetétől függetlenül. A tavalyi köszöntőnek a párizsi terrorcselekmények adtak szomorú hátteret. És mi minden történt azóta, az elmúlt 2015. évben, amivel kapcsolatban a vallási türelem eszünkbe juthat, amiről a vallásszabadság ünnepén szólni lehet!

Kedves barátaim, konstatálnunk kell, hogy a vallásszabadságról szóló országgyűlési határozat szelleme semmivel sem kevésbé aktuális, mint közel négy és fél évszázaddal ezelőtt! És miközben egy pillanatig sem szabad megengednünk, hogy a magasztos elvek csorbuljanak, hogy a felismert és kinyilvánított igazságok ereje tompuljon, azt is látnunk kell – és a napi híreket olvasva magamon is személyesen tapasztalom, észlelem – hogy nem mindig egyszerű feladat

¹ A köszöntőbeszéd elhangzott 2016. január 13-án, a vallásszabadság napján, Kolozsváron.

türelmesnek maradni. Mert a történelemnek egyáltalán nem lett vége, óriási ke-reke lassan újra forgásba lendül, és nehezen megválaszolható, mégis megkerül-hetetlen kérdésekkel szembesít. Miként értelmezzük azt, amikor ma sokan a to-lerancia eszméjét tűzik zászlajukra, közben pedig szem elől tévesztik saját gyökereiket? Eljuthatunk-e odáig, hogy a mások iránti türelmet összetévesztjük az önfeladással? Lehetünk-e toleránsak az intoleranciával szemben, türelmesek a türelmetlenséggel szemben?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések zakatoltak elő most is, amikor a megemlé-kezés hangjait keresgéltem, hogy a hagyományainkhoz híven, főgondnoki minő-ségemben méltóképpen szólhassak a vallásszabadság ünnepén. Mi, unitáriusok büszkék vagyunk arra, hogy egyházunk születése összekapcsolódik a vallássza-badság és a tolerancia, vagy még szebben, a türelem eszméjével. Az eszme, így hisszük, örökérvényű, azt nem ingathatja meg a napi politika.

És miközben az említett nyugtalanító kérdésekre próbáltam a magam szá-mára unitárius hitemmel összeegyeztethető, de a mindennapok realitásainak is megfelelő, vagyis megint csak az unitárius gondolkodásommal összeegyeztethető választ találni, hirtelen eszembe jutott az a bibliai vers a Máté evangéliumából, amit sokszor az unitárius címerünkkel hozunk összefüggésbe: „Ímé, én elbocsát-lak titeket, mint juhokat a farkasok közé; legyetek azért okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok.” És valóban, mintha sokan elfelejtenék, hogy ma is a sokat hangoztatott, galamblelkű, szelíd türelem mellé óriási szükség van arra is, hogy okosak is legyünk, hogy tisztán láthassuk, honnan indultunk el és hová ju-tottunk, hogy milyen kincseket hozunk magunkkal, mik a fel nem adható érté-keink. Hogy fontos a türelem és a mások elfogadása, de ez sohasem jelentheti azt, hogy dőréen lemondunk mindarról, amit az előttünk járók örökségként re-ánk hagytak.

A vallásszabadság ünnepén erre szeretnék most titeket is buzdítani, ked-ves testvéreim. Hogy legyetek szelídek és türelmesek, de ugyanakkor legyetek okosak is, hogy biztos talajon állhassatok, hogy ezt a türelmet, amit örököltünk, amit ma ünneplünk, legyen, akinek tovább örökíteni.

Isten áldjon meg mindnyájunkat, és vezessen a békesség útján!

Jakabházi Béla Botond

A császári adó

Bibliamagyarázat

Mk 12, 13–17: *„A farizeusok és a Heródes-pártiak közül oda- küldtek hozzá néhány embert, hogy a szavaiba belekössenek. Ezek odamentek hozzá és megkérdezték: »Mester, tudjuk, hogy igazat mondasz, és nem veszed tekintetbe az emberek személyét, hanem az igazsághoz híven tanítod az Isten útját. Szabad adót fizetni a császárnak, vagy nem? Fizessünk, vagy ne fizessünk?» De ő tisztában volt képmutatásukkal, és így szólt: »Miért kísértetek engem? Hozzatok ide egy dénárt, hadd lássam!« Mikor odavitték, megkérdezte tőlük: »Kinek a képe ez, és kinek a felirata?» »A császáré« – felelték. Jézus folytatta: »Adjátok hát meg¹ a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené!« Azok igen elcsodálkoztak rajta.»*

Az evangéliumi írókról tudjuk, hogy a Jézussal kapcsolatos történeteket és a tanításokat egy tágabb szöveggörnyezetben helyezik el, tulajdonképpen az evangéliumi narratíva az ő szerkesztői erőfeszítéseik eredménye. Céljuk az, hogy a Jézussal kapcsolatos hagyományanyag ellentmondásait kibékítsék, és a hűsvéti hit szempontjából egy hitet erősítő, az ókori szokás szerint a kiváló személyeket megillető csodás életrajzot írjanak. Ilyen szempontból a történelmi hitelesség és a tényszerű beszámoló nem tartozik elsőrendű célkitűzéseik közé. Így még nagyobb tiszteletet érdemel az, hogy mindezek ellenére az evangéliumok közlik Jézus azon tanításait is, amelyek némileg ellentmondanak a korai keresztény gyülekezetek és feltehetően az evangéliumi írók értékrendjének és világszemléletének is (látható pl. az evangélisták azon erőfeszítése, hogy Jézust valamelyest kiragadják a zsidó vallásos-kulturális környezetéből, hogy a radikális tanítások és példázatok élettompítsák, vagy a legközelebbi tanítványok értetlenkedéseinek bemutatásával a Pállal szembeszegülő, jeruzsálemi egyház tekintélyét ássák alá).

¹ Az eredeti görög szöveg helyes fordításában: „Adjátok vissza...”

Az adópénz körüli vita a szinoptikus evangéliumokban gyakorlatilag változatlan formában megtalálható történet, mely egy rendkívül fontos epizódot örökít meg Jézus tanító munkásságából². A jézusi felhívás, mely az adófizetésre és az istenséget megillető rész megadására vonatkozik, egy kisebb kiegészítéssel az extrakanonikus Tamás evangéliumában is megtalálható³. Feltehetően Márk (akitől Máté és Lukács is átveszi Jézus tanítását az adófizetéssel kapcsolatosan) szerkesztői munkájának köszönhető az általunk vizsgált bibliai rész bevezetése, ugyanis az expozícióban egészen nyilvánvalóvá válik a Jézussal szemben álló politikai és vallásos elitnek egy olyan erős, tendenciózusan negatív bemutatása, amely által Márk – és nyomában majd Máté és Lukács – ismét elmarasztalhatja a zsidó előljárókat. Az evangélista célja felvillantani azt, hogy a jeruzsálemi politikai és vallási nézeteik miatt összeférhetetlen ellenfelek egyesítik erőiket Jézus kelepcebe csalásáért. Annak a motívuma, hogy az ellenfelek közös frontot alkotnak azért, hogy megtámadhassák a Mestert, az evangéliumi narratíva szempontjából fontos, viszont történelmi hitele megkérdőjelezhető. Amit biztosan állíthatunk, az az, hogy valóban volt Jézus tanítói, gyógyítói munkássága során egy olyan epizód, amikor megkérdezték tőle, hogy kell-e a császári fejadót fizetni, és Jézus erre egy rendkívüli, fortélyos és mélyen spirituális választ adott. Márk a történet drámaiságát egy sor kellékkal próbálja fokozni. Fontos itt megjegyezni, hogy a történetben nincs szó arról, hogy más szemtanúk is jelen lettek volna Jézus és ellenfelei közötti beszélgetésen, ezért felmerül a kérdés, hogy Márk írója, vagy bármelyik tanítvány honnan szerez tudomást erről a történetről, arról, hogy egyáltalán megtörtént, és ha igen, akkor így történt-e, ahogyan azt Márk közvetíti. Arra kell gondolnunk, hogy Jézus mellett ott voltak követői és a kíváncsiskodók tömege, akik tanúi lehettek ennek a jelenetnek, melyben Jézus szinte észrevétlenül közli egyik legmélyebb és legradikálisabb tanítását arról, hogy mi az emberi élet célja és mi a szentséget megtapasztaló megvilágosodott személy értékrendje.

A történetben a következő mozzanatokat különíthetjük el:

- az ellenfelek megnevezése (farizeusok és Heródes-pártiak)
- Jézus ellenfeleinek célja (belekössenek Jézus szavaiba)
- a manipulatív szándékú elismerő bók (mely arra vonatkozik, hogy Jézus igazságos, nem személyválogató és hiteles tanító: „...*híven tanítod az Isten útját*”)

² Vö. Mt 22,15–22 és Lk 20,20–26.

³ Tamás evangéliumában a 100. logion, a szinoptikusoktól eltérően, szinte kontextus nélkül tolmácsolja Jézus mondását, ezen kívül kiegészíti azt egy rövid felhívással: „És ami az enyém, adjátok nekem.”

- a mesterhez intézett kérdés (melynek van egy elvi és egy gyakorlati vetülete)
- Jézus felismeri, hogy az adózásra vonatkozó kérdéssel csapdát állítottak neki
- Jézus határozott felszólítása: kér egy dénárt, és a kérdezők felé intéz egy kérdést az érmén levő arcképet illetően
- maga a tanítás
- a kérdezők reakciója Jézus tanítására („...igen elcsodálkoztak...”)

Az evangélium a farizeusokat rossz színben tünteti fel, bár tanításaik sokban megegyeztek Jézus tanításával. A mester egyes farizeusok képmutatását és hiteltelenségét bírálja élesen, mint akik elméletileg tudják, hogy mi Isten akarata, de az életük és lelkiségük nagyon is önző, hiú és önámító életjátszmáról tanúskodik. Mindenesetre a vallási és politikai kérdésekben a farizeusok amolyan mérsékelt álláspontokat képviseltek, és ami a császárnak fizetendő fejadót illeti, mint szükséges rosszat, gyakorlatilag elfogadták, jogosságát azonban elutasították. Ebben a történetben ezek a farizeusok vélhetően a római birodalom kegyeiért bármire képes Heródes-pártiakkal szövetkeznek Jézus ellenében. A Heródes-pártiak nem jelentősek az evangélium szempontjából, az adózás kérdésével kapcsolatban azonban Márk fontosnak látja ezt a csoportot is bevonni, mivel ez a Heródest és körét jelző politikai elit egyértelműen támogatta a császári adó fizetését (a római hatalom minél teljesebb kiszolgálása volt számukra hatalmuk gyakorlásának biztosítója). Az első századi Palesztinában azonban a vallásukhoz ragaszkodó zsidók nagy többségének ellenérzése voltak a császári adó fizetésével kapcsolatban, és voltak olyan fegyveres ellenállást szervező csoportok (zelóták és szikáriusok), melyek semmi szín alatt nem fogadták el az császári fejadó fizetésének kényszerét. Az elutasításnak nem gazdasági, hanem vallási és politikai okai voltak, mert nem az általános értelemben vett adó miatt zúgolódtak a zsidók, hanem a császári fejadó miatt, ami egyrészt a legyőzöttségnek és a római birodalomnak való alárendeltségnek, másrészt a zsidó szempontból pogány és isteni címet viselő császár uralmának volt a jelképe. Mindkettő mélységesen sértette a zsidók nemzeti és vallási öntudatát. Ilyen körülmények között érthető, hogy a Jézusnak feltett kérdés miért bír rendkívüli fontossággal, és miért kerül Jézus olyan csapdába, amelyből nincs menekvés. Bármit is mondana, rosszul válaszolna: ha elutasítja az adófizetést, akkor eleget tesz a messiási várakozásoknak, és hithű hazafiként ünnepelehetnék őt a zelóták, még a farizeusok is elismernék, hogy jól válaszolt. Viszont ezzel lázadóvá válna, és a római hatóságok azonnal letartóztatnák, mert akik az adó megtagadását szorgalmazták, azok a birodalom és a császár ellen lázadtak (amiért a törvényeiket következetesen betartó és ítéleteiket kíméletlenül végrehajtó rómaiak halálra ítélnék). Ha viszont Jézus az adó-

fizetés kérdésére igennel válaszolna, akkor hazaárulóként és zsidó vallási identitását megtagadó bálványimádóként hamarosan tanítványok és követők nélkül találná magát, ami a feltétel nélküli isteni szeretet evangéliumának hirdetését lehetetlenné tette volna. Ebből a helyzetből Jézusnak mégis sikerül kikerülnie, és a rá jellemző módon nem csupán a feltett kérdésre ad választ, hanem egy olyan radikális tanítást is közöl, amely nem csupán az akkori hallgatóságát döbbsentette meg, hanem minket is, kétezer év távlatából.

Márk és a többi evangélium nem a Jézus korabeli zsidó, hanem legalább egy nemzedékkel későbbi keresztény szempontból mutatja be a történetet. A keresztények nem lázadtak a császári hatalom ellen, hanem próbáltak beilleszkedni, és világi kötelezettségeiknek eleget tenni. De amikor Jézus elmondja az adópénzzel kapcsolatos tanítást, akkor egy pattanásig feszült légkörben teszi, mint hithű zsidó, aki zsidó ellenségeihez és zsidó követőihez szól. A konvencionális értelmezés és megszokott magyarázatok valamiféle kompromisszumot látnak Jézus mondatában, mintha a mester ki szeretné békíteni kora zsidó társadalmának két ellentétes és egymást kölcsönösen kizáró álláspontját az adófizetés kérdésében (ami a korai keresztényekre jellemző, és nem Jézusra). Tulajdonképpen a látszólagos kompromisszum mélyén egy olyan radikális tanítás áll, amely a szó legnemesebb értelmében forradalmi. Jézus hű marad erőszakmentességet hirdető tanításához, miközben alapjaiban ingatja meg az emberi méltóságot, szabadságot és a valódi (azaz nem hamis) Istenhez, a mindennapi szentséghez ragaszkodó embert lealacsonyító társadalmi kényszerek rendszerét – ebben az esetben a birodalmi Róma és császára tekintélyét.

Jézusnak a pénzérme mutatása jó alkalmat kínál arra, hogy a valódi, szellemi-lelki értékekről beszéljen, az Isten országa megélésnek feltételeiről. Vissza kell adni a pénzt a császárnak, akinek képe az ezüstdénáron van, mivel az őt illeti meg. Ugyanígy Istennek is vissza kell adni azt, ami az övé. Bár Jézus kifejezetten nem világosít fel azzal kapcsolatosan, hogy mi az, amit Istennek meg kellene adni, vagy visszaadni, a párhuzam értelmében azonban egyértelmű, hogy mindazt, amin Isten képe vagy képmása van. A Teremtés könyvében az istenség saját képmására teremti az embert: „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket.”⁴ Jézus arra hív, hogy a teljes embert szánjuk a szentségnek, adjuk vissza életünket Istennek, egészen és feltételek nélkül, mint akik az eke szarvára tették kezüket, és már nem tekintenek vissza. Így nagyon is érthető, hogy miért csodálkozott Jézus hallgatósága ezeken a szavakon. A Mester nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a császári adó

⁴ 1Móz 1,27

nevetséges csekélység ahhoz képest, hogy a szentség mindenünket követeli, félmértékek és kompromisszumok nélkül. Az ember valódi identitását és életcélját az Isten országának nevezett lelkiállapotban ismerheti fel. Jézus ezzel is példát mutat, ezáltal válhat Krisztussá a keresztény hagyományban, az istenség felkent-jévé, aki tudatában van kilétének, a magában hordozott szentség méltóságának. Ezzel a lelkülettel tanít és gyógyít Jézus, és az életében felismert, megtapasztalt és megélt Isten állandó és feltétel nélküli szeretetének tudatában tölti be sorsát.

Jézus a római, zsidókat elnyomó birodalom ellen nem lázad fegyverrel. Mégis kizárt, hogy a rómaiak ne értették volna, hogy a galileai tanító jó érzékkel és következetesen aláassa tekintélyüket. Ugyanis az adópénzzel kapcsolatos tanításában is az első mondattal helyesli az adó fizetését, érvelését nem lehet cáfolni: meg kell adni a császárnak azt, ami jár neki. Ami viszont ezután következik, az érvényteleníti és felülírja mindazt, ami a császárnak való engedelmisséget illeti. A császártól eltérően Istennek a teljes emberre van szüksége, és az istenségnek mint legfőbb hatalomnak való engedelmisség összeegyeztethetetlen a császár kiszolgálásával. Nemcsak Jézus követőinek, hanem azoknak a rómaiaknak, vagy inkább rómaiakat kiszolgáló zsidóknak, akik hallották, hogy mit mond Jézus az adópénzzel kapcsolatosan, nyilvánvaló volt: Jézus az adófizetésre – a római császárnak való behódolás szimbólumára való rábólintással, fortélyos módon éppen a császár uralmát relativizálja, hiszen aki teljesen és egészen az Atyának szenteli életét, azon senki, még a császár sem uralkodhat. A rómaiakról sok kevésbé hízelgő dolgot fel tudnánk sorolni, de a naivitás és a sorok közötti olvasásra való alkalmatlanság távol állt tőlük. Jól értették, hogy a názáreti tanító mennyire értékeli birodalmukat és császárukat, és hogy ezen a ponton még nem vádolhatják felségsértéssel vagy/és lázadással. És ezen valószínű még ők is „... igen elcsodálkoztak...”

Czire Szabolcs

Te pedig amikor imádkozol...

„Te pedig amikor imádkozol, menj be a belső szobádba, és ajtódat bezárva imádkozzál Atyádhoz titokban; Atyád pedig, aki látja, amit titokban teszel, megfizet neked. Amikor pedig imádkoztok, ne szaporítsátok a szót, mint a pogányok, akik azt gondolják, hogy böbeszédűségükért hallgattatnak meg. Ne legyetek tehát hozzájuk hasonlók, mert tudja a ti Atyátok, mire van szükségetek, mielőtt még kérnétek tőle.” (Mt 6,6–8)

Szeretett Testvéreim!

Szabadjon egy kis humorral kezdenem. Unoka a nagymamának mutogatja a mobiltelefont, és magyarázza, hogyan is működik az – drót nélkül. A nagymama egy darabig hallgatja, majd így szól: „Kis unokám, te nekem magyarázol a vezetékek nélküli kommunikációról? Ötven éve imádkozom...”

A zsidó-keresztény hagyományban – akárcsak az azokkal rokon iszlámban is – három alapvető vallási gyakorlat van: az ima, a böjt és a jótékonykodás (igazságosság).

Ma az imáról fogunk beszélni, mert azt szeretném, hogy ha eljövünk a templomba, spirituális életünk szempontjából tényleg fontos kérdéssel foglalkozunk.

Tegyük fel, hogy igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy az ima az embernek adatott legnagyobb erőforrás. Ezt nem kell bizonygatni azoknak, akik rendszeresen imádkoznak. Ők tudják. Nincs semmi, amivel annyi erőt, energiát tudnánk életünkben mozgósítani, mint az imádkozás által.

Tehát az ima a legnagyobb erőforrás, amivel ember bírhat. Így volt ez mindig, ezer éveken át. Aztán jött a modern kor. A racionalitás előtérbe került. Igen ám, de az ima inkább intuitív, mint racionális. Inkább a szív nyelve, az érzések

áramlása. Így a felvilágosodás és a modernizáció egyre több gyanakvással tekintett rá, mígnem az embereket egészen elbizonytalanította. Ma már tudjuk, hogy az imádkozás – akárcsak a szeretet – nem irracionális, hanem racionalitást meghaladó. Értelem fölötti...

Aztán jött a reakció, a fundamentalizmus. Ma nyakig ülünk benne. Keresztény és muzulmán fundamentalistáktól hangos ma a világ. A média fanatikus imádkozókat mutat, akik aztán rettenetes tetteket visznek végbe. Nagyon nehéz lett az imáról beszélni!

De vajon, Testvéreim, ha az imádkozás az embernek adatott legnagyobb erő, az előbbi hatások – a racionalizmus és a fundamentalizmus – elvehetik azt tőlünk? Csak azért, mert egyesek rosszul használják, nekünk fel kell adni ezt a legnagyobb erőforrást? Elvehetik tőlünk azok, akik visszaélnek vele?

A mai beszéddel azoknak kívánok segítséget nyújtani, akik imaéletükben előbbre szeretnének jutni.

Még egy fontos dolog a bevezetés rendjén: az imádkozás nem volt mindig a hangulatra, az egyén érzelmeire, szándékára bízva. Már a korai talmudi időszakban, a Jézus utáni századokban, majd később az arab kultúrákban is komoly viták folytak az ima gyakorlatáról. A fő kérdést az jelentette, amit a textusban is hallhattunk, hogy ha Isten mindent ismer, tehát ismeri a szükségleteinket, még mielőtt azokat kimondanánk, akkor mégis miért kell imádkozni?

Két nagy válasz született: az egyiket a „keva”, a másikat a „kavanna” fogalma jelöli. Az egyik szerint Istenért, a másik szerint az emberért kell imádkozni.

Kezdjük a kevéval. Jelentése: állandóság, kötelesség. E felfogás szerint az ima olyan, mint az adó. Az ember mindent megkapott, kölcsönként, és annak részleteit folyamatosan törlesztenie kell. Megkapta az életét, a testét, a máját, a karját, megkapta életének feltételeit, szeretteit, és ezekért élete végéig adósa Istennek. Az imádság nem azért van, hogy még továbbiakat kérjen ezekhez, hanem hogy ebből a végtelen adósságból, amit előre megkapott, rendszeres imával valamit törlesszen.

Aki egyszer él, az dicsőíti Istent – mondja a 115. zsoltár írója. Ez nem csak kiváltsága az élőknek, de egyben kötelessége is. Aki meghalt, akár halála előtt, szellemileg, csak az nem tesz ennek eleget. Ézsaiás próféta könyvéből olvasom (38,18–19): „Mert nem a sír dicsőít Téged, és nem a halál magasztal Téged. Hűségedre nem a sírverembe szállók várnak! Aki él, aki él, csak az dicsőít Téged, mint ma én!”

Hogy megértsük e felfogást, gondoljunk valakire, aki kölcsönt vett fel, lakásra, kocsira vagy egyébre. A tartozás részleteit pontos időben, előírászerűen kell

törleszteni, az ima esetében: reggel, délben, este. A szövege rögzített, nem függ a hangulattól, az élethelyzettől, sőt az imádkozó szükségleteitől sem.

Egy kis párbeszédet idézek a hagyományból: „Atyám, ma nem tudom elvégezni az esti imám, mert szörnyen fáj a fejem” – szólta a hívő ember. „És mi köze a te fejfájásodnak az esti imádkozóhoz?” – kérdezte a Rebe (Leibowitz). A keva szerint az ima nem az imádkozóért van, hanem Istenért. Ebben a szemléletben érdekesen alakul az elvárás: nincs sikertelen ima. Nincs teljesületlen ima. Mi szüntelen azt kérdezzük: miért nem hallgat meg Isten, miért nem válaszol imámra. De itt az ima nem az ember vágyát elégíti ki, hanem Isten iránti kötelességét, tartozását fejezi ki.

Az imának ez a kötelesség alapú felfogása ma is gyakorlatban van, például a zsidók vagy a muszlimok között, de ismert a katolikus hagyományban is.

A szabadelvűbb egyházak, fenntartással viszonyulva a vallás merev, külső kényszer általi szabályozásától, a másik értelmezés mellett kötelezték el magukat, amit a hagyományban a kavanna fejez ki, amely a szándékból, a belső érzületből, a szívből fakadó imádság.

Itt fontos hangsúlyozni valamit. Unitárius elődeink nem az ima gyakorlásától akartak megfosztani! Nem azért iktatták ki a külső kényszert, a kevát, hogy többé ne imádkozunk. Ők részünkről vallási öntudatot feltételeztek, ezért az önkéntes, szívből fakadó imádkozásra akartak szabadabbá tenni. Csakhogy gyakran úgy vagyunk, mint a gyermek: amire nem kötelezik, azt nem is csinálja.

Nézzük meg tehát, hogyan imádkozunk a Szentírás szerint, nézzük meg a kavanna jelentéskörét, azaz a szándék szerinti, szívből fakadó imádkozás mi-kéntjét, aminek gyönyörű példáját olvastuk ma Máté evangéliumából, Jézusnak a belső szobáról szóló tanítását. Három kérdéskörben fogok erről a tanításról beszélni: Először arról, hogy mi nem az imádság. Aztán arról, hogy mi az imádság. Harmadszor pedig, hogy hogyan imádkozunk. Mindenik esetben három pont lesz, tehát kilenc kisebb tételt fogunk áttekinteni.

I. Mi nem az imádság?

1. Az imádkozás nem mágia, nem varázslás. Nem Isten manipulálása a saját céljaink érdekében.

Ma erről beszélni kell, amikor a tévében nagy jövedelmű tele-evangelizálók csodás gyógyulásokat ígérve imádkoznak ismeretlenekért, utat találva szívükhöz és pénztárcájukhoz. Mert valakit valahol mindig jókor ér az üzenet.

Az ima nem Isten manipulálása a saját céljaink érdekében. Hadd válaszoljak humorosan, hogy honnan tudhatjuk ezt biztosan. Onnan, hogy a sok gyermeki

fohász miatt már rég nem lenne egyetlen iskola sem a földön, és egyetlen tanár sem...

Az imádkozó ember is megbetegszik. Ez az élet rendje. De másként viseli betegségét. Az imádkozó embert is éri veszteség. De egy nagyobb valóság bizalmában viseli azt. Ahogy az imának egy nagy mestere mondta: „Senki nem tilthatja meg a fájdalom madarainak, hogy felettünk röpködjenek, de rendszeres imádsággal elkerülhetjük, hogy hajunkba fészket rakjanak.” (Martinetti)

Ha az ima varázslás, akkor varázslás a szíveddel, az érzéseiddel – de nem a „valósággal”. De mi, akik itt ülünk, tudjuk a titkot: ha a szív megváltozik, ha az érzések áthangolódnak, a világ is megváltozik. Másként lesz erőnk abban dolgainkat rendezni, másként lesz értelme reggel felkelni.

A hagyomány figyelmeztet a hiábavaló imára, többnyire a mágikus valóság-változtatást értve alatta. A valóság már elvégzetetett, ahhoz nekünk alkalmazkodni kell, és nem eljátszani a gondolattal, hogy mi lenne, ha az mégis másként lenne. Ezért mondja a Misna (Bráhot – Áldások traktátus, 54a): „A múlt fölött siránkozni annyi, mint hiábavaló imát mondani”. Példákat is ad, hogy érthetőbb legyen. Ha egy várandós asszony férje így szól: „Add, hogy fiam szülessen” – hiábavaló imát mond. Ha hazatérve azt látja, hogy lángol egy ház, és így szól: „Add, kérlek, hogy ne az én házam legyen” – hiábavaló imát mond. Hiábavaló, mert a valósággal szemben ima nem mondható, az idő nem fordítható vissza. Kérheted, hogy a levágott végtagod nélkül teljes életet tudj élni, de azt nem, hogy visszanőjön, mert az hiábavaló kérés lenne.

2. Másodszor, mi nem az imádkozás: nem szükségleteink listázása.

Mert ahogyan olvasható, Isten tudja, mire van szükségletünk. Nem azért van, hogy Istent kioktassuk szükségleteinkről, amelyeket amúgy is ismer, jobban, mint mi, higgyük el. Jobban tudja, mert mi a vágyaink szerint tájékozódunk, de Isten a mi szükségleteinket nézi. Valós szükségleteinket.

Nem azért imádkozunk, hogy Isten akarathoz igazítsuk, hanem hogy a mi akaratainkat igazítsuk Istenhez. Nem az órát állítjuk az érkezéshez, hanem az érkezést az órához. Az ima célja nem az, hogy az ember akarata teljesülést nyerjen a mennyben, hanem az, hogy Isten akarata nyerjen teljesülést a földön. (Brooks) Hogy mi ezt el tudjuk fogadni, hogy életünket rá tudjuk hangolni erre az isteni akaratra, és ennek eszközei tudjunk lenni.

Persze nem haszontalan tisztázni, hogy mire is vágyunk. De mindig figyeljünk oda a különbségre, hogy mi az, amire vágyunk, és mi az, amire szükségünk van. Mert ez a legtöbbször két külön dolog.

És még egy nagyon fontos dolog: A legtöbbször azért kell imádkoznunk, hogy miénk legyen az, ami már a miénk. Ritkán talán azért is, hogy valami olyan legyen a miénk, ami még nem az, de a legtöbbet azért kell imádkoznunk, hogy ténylegesen a miénk legyen az, amit már Isten rég nekünk adott. Hogy felismerjük, hogy észrevegyük azt, ami van. Hogy legyen végre tényleg miénk a mi gyermekünk, házastársunk, munkánk, időnk, hitünk. Hogy ne egy másik életre vágyva veszítsük el a miénket, hanem hazaérkezzünk abba, ami a miénk, és megtaláljuk benne a teljesség lehetőségét.

És kedves Testvéreim, mint tudjuk az emberi érintkezések világából, egy tranzakció mindig a köszönettel, a visszajelzéssel zárul. Ha valaki egy csomagot küld nekünk, csak akkor tud meggyőződni arról, hogy az célba ért, ha köszönetünkkel visszajelezzük ezt neki. Életünk tele van azzal, amit kaptunk. De az csak akkor lesz a miénk, csak akkor zárul le a tranzakció, ha hálánk érte visszajut Istenhez. Az emberek irányában ezt az íratlan szabályt fontosnak tartjuk. Hát itt is legyen az!

3. Harmadszor: Az imádkozás nem helyettesíti a cselekvést.

Az emberek vágyják, hogy fogyjanak le, de az evést nem csökkentik. Akarják, hogy legyenek egészségesebbek, de továbbra sem mozognak. Szeretnék, hogy kibéküljenek, de nem hívják fel a másikat. Akarják, hogy elérjék céljaikat, de a munkát, a tanulást nem fokozzák.

Az ima „hatékonyságának” egy másik alapszabálya, hogy az ima után azonnal tégy úgy, viselkedj úgy, mintha már az lennél, akit imádban kértél, hogy lenni szeretnél.

Az ima olyan, mint az iránytű, amely a helyes cselekvés irányába visz. Kocsis hasonlattal: az ima a legtöbb embernek olyan, mint a pótkerék. Ha baj van, előveszik. Pedig az ima nem pótkerék, hanem a kormány: mindig kézben kell tartani, hogy jó irányba haladjunk.

Fontos tudni, hogy az ima sosem a könnyű utat választja. Nem megkerüli a nehézséget, hanem keresztül visz rajta. Mert az imádkozó ember nem kikerüli a megpróbáltatást, hanem vállalja azt, erőt kérve hozzá. Nem a könnyű rosszat választja, hanem a nehéz jót.

II. Második nagy kérdéskörünk, immár pozitívan kérdezve: Mi az imádkozás?

1. Az imádkozás zarándoklat Isten folyójának forrásához.

Hammarskjöld szellemi önéletrajzában azt mondja, hogy „Isten nem hal meg azon a napon, amikor mi megszűnünk hinni egy személyes Istenben, de mi

meghalunk azon a napon, amikor életünket többé nem ragyogja be a teljesség fénye, a naponta megújuló csodálat, a minden ráció fölötti forrás.” Sejttem, drága Testvéreim, hogy sokan vagyunk, akiknek az életét nem ragyogja be ez a teljességérzetből fakadó áhítatos csodálat.

Az ima egy folyamat, amely által megnyitjuk önmagunkat a lét misztériumába való belépésre.

Egy folyamat, amely által olyan mélyre jutunk önmagunkban, ahol az öröm és bánat fogalmai érvényüket veszítik, és ahová szavak csak egy darabig kísérhetnek el. Itt válik hozzáférhetővé az az erő, ami segít a korábban elviselhetetlennek tűnő veszteséggel szembenézni. Itt található a szeretetnek az a forrása, amelyre való képességünket mindig csak titkon mertük remélni. Itt található az a léthez való bátorság, amivel végre felismerhetővé és elfogadhatóvá válik életemben mindaz, amin nincs lehetőségem változtatni.

Az imádság nem csak befele kapcsol össze, hanem kifele is: a mindenséggel és másokkal. A New York Times nemrég egy érdekes esetről számol be. Egy maszkos fiatalember fegyveres rablást készült elkövetni egy üzletben. Ott volt egy vallásos asszony, egy édesanya. (Úgy gondolom, hogy egy édesanya nem lehet más, mint vallásos, mert ő már testében megtapasztalta a lét nagy misztériumát.) A térdre kényszerített asszony pedig mindenekelőtt nem magáért imádkozott, hanem a fiatalemberért. Azt kérte, hogy adjon Isten a fiúnak belátást, hogy itt és most véglegesen ne rontsa el az életét, ne kerüljön börtönbe, ne tegye tönk-re szegény édesanyja hátralevő napjait. Az ima által az asszony nem egy fegyveres bűnözőt látott, hanem valakinek a gyermekét, egy megtévelyedett fiatalembert, egy jobb életre érdemes embert.

Az ima egyik nagy csodája, hogy megtanít egy kicsit Isten szemével látni. Akit haragunkban, gyűlöletünkben, irigységünkben ellenségnek látunk, az imánkban Istennek egy másik gyermeke, aki ugyanúgy értelmet keres életének, aki ugyanúgy szenved, és aki ugyanúgy boldogságra vágyik, mint mi. Mert az imádkozás zarándoklat Isten folyójának forrásához, a teljesség forrásához. Itt válik valósággá számunkra, amiről az Apostolok Cselekedeteiben olvasunk: „Istenben élünk, mozgunk és vagyunk.” (17,28)

2. Másodszor: az ima a lélek anyanyelve.

Az ember lelke mindig az isteni Lélekkel, tehát lélek a Lélekkel tud kapcsolatot létesíteni. Úgy is mondhatnánk, az ember úgy van „tervezve”, hogy mindig kapcsolatba tudjon lépni léte forrásával. Bármilyen élethelyzetben. De nem akárhogyan: csak a Lelken keresztül. Csak a lélek tud a Lélekhez beszélni. Kapcsolódásunk a nagy mindenséghez lelkünk által történik.

Minden istentiszteletünkön elhangzik a Jn 4,24: „Isten lélek, és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.” Itt a görögben az áll, hogy en pneumatik, aminek a jelentése: Isten Lelkében, azaz Isten Lelke által áthatva. Imádkozni annyi, mint Isten Lelke által áthatottnak lenni.

Itt tudjuk tisztázni a gyakran felvetett kérdést, hogy vajon lehet-e másnak ártani az ima által? Lehet-e rossz dolgokért is imádkozni? Nem lehet, Testvéreim! Épp amiatt nem lehet, mert csak annak az imának van ereje, amely a Lélekben történik, az ima „energiájához” csak a Lélek által férünk hozzá. Márpedig a gyűlölettel teli szív, a harag hullámainál tajtékzó indulat nincs áthatva Isten Lelkével. Márpedig a nélkül csak erőtlenségek vannak, pusztán emberi vágyak.

Olyan gyönyörűen mondja a Préd 7,9: „Ne légy hirtelen a lelkedben a haragra; mert a harag a bolondok kebelében nyugszik.”

Testvéreim, senki nem érdemli meg, bármit tett is ellened, hogy elrabolja tőled a lélek nyugalmát, és ez által az ima lehetőségét. Senki nem érdemli meg, bármit tett is ellened, hogy elvegye tőled a létezésed forrásával való összekapcsolódás lehetőségét. Senki és semmi miatt nem felejtethet el lelked anyanyelvét!

3. Harmadszor: az imádkozás a belső szoba csendje, lelki intimitása.

Ahogy a textusban olvastuk: amikor imádkozol, menj be a te belső szobádba. Első értelmében az ókori palesztinai házak hátsó, kis, zárható kamrájára utal a „belső szoba”, a ház egyetlen olyan helyére, ahová valaki a többiektől félrehúzódhat. De tudnunk kell, hogy a kifejezés összekapcsolható a Szentírás egy sokkal mélyebb értelmű szemléletével. A Bibliában Istennek számos elnevezése van. A héber hagyományban Isten egyik megnevezése Ha Makóm, amit általában a mindenütt jelenlévővel szoktunk visszaadni – az angolok az omnipresent, a németek az allgegenwärtig kifejezéssel –, valójában azt jelenti, hogy a Hely. Isten a Hely. A hely körülötted, a „világ”, amelyben létezésed térbeliséget nyer, így bármerre mész a világban, mindig Istenben mozgatsz. De egyszersmind a hely benned, amely kitölthetetlen bármi egyébbel. Szíved középpontja. Valódi otthonod, amit mindenhová magaddal viszed. És a cím a borítékon, amit mindig keresel. Itt lakik a csend, innen ered minden, ami élet. A legbensőbb szoba, amit senkivel és semmivel nem oszthatsz meg, ahol Istennel át nem ruházható, végső magányban élsz. És mégis itt osztozunk az összes létező sorsában, itt találkozunk bennünk minden, mi valaha volt és valaha lesz. Itt vagyunk mindennel egyek. Itt suttog, ki imádkozik, itt időzik, aki meditál.

Az ima által Isten belép erre a helyre, legbensőbb szobánkba. Belép oda, ahol mindig is otthon van, csak mi ezt gyakran elfelejtjük.

Most pedig forduljunk a harmadik kérdéskörünk felé!

III. Hogyan imádkozzunk?

1. Azonnal adódik a válasz: szóban.

Az ima beszélgetés, közösségben levés Istennel. Mi gyakran bizalmatlanok vagyunk a szavakkal, mert azok sokszor cserbenhagynak minket, erőtlenek és esetlenezek ajkunkon. És valóban igaz, hogy nem csak szavak által lehet kommunikálni. De azt mondom, Testvéreim, ne becsüljük le a szavak erejét! Bátorítok mindenkit, hogy próbálja megfogalmazni a maga „minta”-imáját. Érdemes elidőzni annak a megfogalmazásával, amiről úgy érezzük, hogy néhány sorban a legjobban kifejez minket. Keressük azokat a szavakat, amelyek a szívünkéből fakadnak. Érdemes lenne ilyen csoportfoglalkozást tartani a gyülekezetben.

Egy dél-kaliforniai, mexikói közösségben voltam, ahol nagyon sok a kóborkutya. Itt jutott eszembe valami, ami azóta is foglalkoztat. Ismerjük azt a jelenséget, hogy a kutya valahogy érzi a félelem szagát, de ugyanúgy a jószándékát, a nyugodtságát is. Az állatgondozókat a legritkábban támadják, ők valahogy úgy tudnak közeledni. Bocsnát a hasonlatért, de úgy gondolom, hogy van itt egy fontos hasonlóság az imára nézve. Istent nem annyira a szavak érdeklik, hanem a hozzá közeledő ember lelkének az illata, a szívének az illata. Istenhez mindekelőtt az a mély valami jut el belőlünk, amit a legegyszerűbb most a lélek illatának nevezni. Időnként jó megállni, és megkérdezni magunktól: vajon most milyen illata van a lelkemnek? Van benne virágos rét, szépen kel fel benne a nap? Beragyogja-e a szeretet, a jószándék? Netán félelemmel van tele? Irigységgel, haraggal, gyűlölettel?

A Szentírás gyakran beszél így a hamis imáról: „A nyelvük közel van, de szívük távol.” Tehát minden imádkozásnál alapvető, a lélek illata, a szív közelsége. Szavainkat ebbe a tintába kell mártanunk ahhoz, hogy az Örökkévaló fénytörésében is olvasható legyen. Jó emlékezni Bunyan János intésére: „Amikor imádkozol, inkább legyen a szíved szavak nélküli, mintsem szavaid szív nélküliek.”

Írjuk meg a magunk imáját! Nem kell ehhez lelkésznek lenni, csak embernek. Legalább estére és reggelre. Én például reggel arra gondolok, hogy minden nap egy szimfónia, egy gyönyörű dallam. De csak akkor hallom, ha megfelelően hangolt vagyok. Gondolom, mindenkinek ismerős a jelenség, ahogy koncert előtt a zenészek hangolnak. Mindig előtte, sosem utána. Mi értelme lenne először játszani, aztán utólag hangolni? Minden reggel be kell kapcsolni a transzcendenciát az életünkbe. Minden reggel be kell hangolni a lelkünket, hogy szépen játszassuk a nap dallamát.

Este adjunk hálát mindazért, amit megélhettünk, akikkel találkoztunk, amit tanultunk, és kérjük Istent, hogy őrizze meg lelkünket, a miénket és szereteteinkét az éjszaka folyamán.

Kössünk, Testvéreim, egy egyezséget: minden reggel ébredés után érezzék át, hogy milyen jó élni, majd mondjanak el – minden reggel – egy fél perces imát. Garantálom, hogy életükben látható változás következik be. Ha nem változik meg az életük, jöjjenek vissza, és én visszaadom a perselypénzt!

2. Hogyan imádkozzunk másodszor: csendben.

Gyakran félünk a csendtől, kényelmetlenül érezzük a csendben magunkat. Sokan azért nem jutnak előbbre az imádkozásban, mert nem tudják, mit mondjanak, a csend pedig feszélyezi őket. Amikor legközelebb nem jönnek szavak ajkadra, gondolj arra, hogy nem biztos, hogy most beszélned kell. Talán most hallgatnod kell!

De fogalmam sincs, hogyan kell imádkozni, hallom a bizonytalan kérdést. Nem kell tudni, csak engedni kell, hogy a csend a lelket körülölelje. Olyan gyönyörűen fogalmaz Pál a Róm 8,26–27-ben: „gyöngeségünkben segítségünkre siet a Lélek, mert még azt sem tudjuk, hogyan kell helyesen imádkozni.”

A Zsoltár így figyelmeztet: „Csendesedjete el, és tudjátok meg, hogy én vagyok az Isten” (46,11). Mert ha elcsendesedünk, elcsendesednek a világ kisistenei is (a média, a politika, az ügyeskedők). Elcsendesednek vágyaink is, és egyre közelebb kerülünk ahhoz a Forráshoz, amiről már beszéltünk.

Csak hallgassunk, és várakozzunk. Nem kell semmit tenni. Hallgatni, és várakozni. Engedni, hogy megtalálja a Lélek, engedni, hogy befogadjon a belső szoba. Istent nem lehet kényszeríteni. De miért is kellene? Az ima a szív csendjében magától megszületik.

Ezzel el is érkeztünk az utolsóhoz, a harmadik válaszhoz arra a kérdésre, hogy miként is imádkozzunk.

3. Titkos társalgással.

Két évtizede meditálok. Egy évtizede tanítom is. Ez egy ideig hatással volt az imaéletemre: úgy éreztem, hogy a meditálás több csenddel ajándékozott meg. Aztán hiányérzetem támadt: hiányozni kezdett a derűs, titkos társalgás Istennel. Bevallom, ezt sok-sok évvel ezelőtt a *Hegedűs a háztetőn* című filmből tanultam, ahol Tevje, a tejesember, szüntelen társalgásban van Istennel. Amikor láttam, szíven talált, mert arra gondoltam, hogy ennél unitáriusabb formája az imádkozásnak nem létezik. Azóta nagyon sok kedves hívünk számolt be arról, hogy ők is ilyen titkos, derűs társalgásban élnek Istennel. Amikor ilyenről hallok, mindig

nagy öröm tölt el. Mert tudom, hogy mekkora érték: ezt a szüntelen, derűs társalgást nem adnám semmiért!

Összegzésként, Testvéreim, arra buzdítalak, hogy éljetez ezzel a legnagyobb erőforrással, amivel ember bírhat. Közel maradva a hagyományhoz, próbáljátok megtalálni a keva, az állandóság, és a kavanna, a belső készletéből fakadó imádkozás közti egyensúlyt. Legalább reggel hangoljuk be lelkünket az előttünk álló nap dallamára, mondjuk el pár soros imánkat, hogy általa bekapcsoljuk a transzcendenciát életünkbe. Amikor van lehetőségünk, időzzünk a csendben, és engedjük, hogy a Lélek szóljon. És meg ne feledkezzünk a titkos társalgásról!

Zárásként az Unitárius Ösvényből idézek: „Van, amikor mi beszélünk, és Isten hallgat; van, amikor Ő beszél, és mi hallgatunk; van, amikor egyik sem beszél, és mindkettő hallgat; és van, hogy egyik sem beszél, és egyik sem hallgat: csak a csend van. De együtt haladunk az úton, útitársak vagyunk. Ilyen istentudatban éli mindennapjait az unitárius ember, állandó, derűs, hangtalan társalgásban Istennel. A belső szoba meghittségében.” Ámen.

Solymosi Alpár

Isten lelke Tordán¹

„...és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét. Így lón az ember élő lélekké...” (1Móz 2, 7b)

„...mert sohasem ember akaratából származott a prófétai szó, hanem a Szent Lélektől indítatva szólottak az Istennek szent emberei.” (2Pét 1,21)

Vallásszabadság ünnepét megszentelő gyülekezet, kedves testvéreim! Mindig csodálattal tölt el a hivatásos előadóművészek fellépés előtti szellemi-lelki hangolódása... Igen, arra a néhány percre gondolok, ami elengedhetetlen része a mű életre keltésének.

A hivatásos művész ugyanis, miután már előzetesen minden külső tényezővel számolt – behangolta a hangszerét, megigazította a zakóját, megrázta karóráját, megköszörülte a torkát, kilazította a szorongástól megfeszült izmait – szó nélkül, pusztán csak tekintetével, kiállásával alkotó csendet kér. Ez a néhány másodperc az alkotó szellem behívásának az ideje abba az élettérbe, ahol a mű újra megelevenedik. Ez az a néhány pillanat, amikor a teremben úrrá lesz az ünnepi csend, és a művész a látszólag semmibe révedő tekintetével a teremben addigra meghonosodott csendben mintha valamit keresne: keresi azt a pillanatot, azt a láthatatlan pontot, amelyből kiindulhat a mű, megszólalhat az előadás, a produkció. Az olykor nyugtató, máskor meg feszült csend által egyben a mű belső világába hív, szólít bennünket is az előadó. A beavatás pillanatai ezek! A hivatásos művészeknél csak ezen jelentéktelennek tűnő pillanat után szólalhat meg az alkotás, lett légyen az vers vagy próza, egy dal vagy hangszerjáték.

Mint ahogyan az előadóművészet nélkülözhetetlen eleme az átszellemülés, a múzsa megszólításának néhány pillanata, úgy a vallásos életünk nélkülözhetetlen része a Lélek megszólítása. Úgy érzem, hogy ma, 2016. január 13-án mi is szellemi/lelki hangolódásra, megelevenedésre jöttünk a vallásszabadság örökösöként Tordára. Az újévi istentiszteleteket követően ma kiléptünk gyülekezete-

¹ Elhangzott Tordán a vallásszabadság napján, 2016. január 13-án.

inkből, és eljöttünk a forrásvidékre. Az ünnepség során keressük azt az ihletett ünnepi órát, amelynek eszmeisége erőt és lelkeséget ad majd az egész éves egyházi teendőink végzéséhez.

Nemcsak az előadóművészet elengedhetetlen eseménye a Végtelenhez, a Szellemi Erőhöz való csatlakozás. A Lélek-hívásnak a pillanata jellemzi a vallásos ember életét is. Mindennemű nagyobb munkálat vagy esemény, utazás előtt megszólítjuk a Gondviselőt: „Én Istenem, segíts meg!” Avagy elrebegjük az Isten nevében kezdem el, Ő segítsen kegyelmével...kezdetű röpke imát.

A gyöngyhalász is mély levegőt vesz, mielőtt alámerülne a mélybe, gyöngy-kagyló és az abban rejlő igazgyöngy után kutatni.

Az év kezdetén itt, Tordán, és Kolozsvárott, amikor felhangzik a 16. századi vallásbéke műremeke, a tordai országgyűlés határozata, hangolódunk. A vallás-szabadság törvényének kihirdetése emlékünnepén keressük azt a hitelményt, azt a mély levegővételre alkalmas pillanatot, amely lendületet adhat az egyetemes egyházi életünkben a szolgálathoz, a gyöngyhalászathoz.

Tulajdonképpen ez a „szent” lélegzetvételnyi idő része a katartikus élmény-kereséseinknek, így az istentiszteleti életünknek is. Jelképesen szólva: mi ma, itt, a tordai unitáriusok örökében, Lelket veszünk! Istennek megelevenítő leheletére várunk, mert ezen ünnepi lélegzetvétel nélkül igencsak erőtlenek volnánk.

Gál Endre csíkszeredai származású közírótól, tanártól származik a gondolat, miszerint:

„A léleknek nincs ruhája, / Csak leheletbe öltözik, / Hogy keljen szóra belőle / A szabaduló gondolat.”

Isten mindig a szabadító gondolatot, a szabadság gondolatát élesztgeti, kelti szóra az emberben. Ez a vallási türelmetlenségtől szabaduló gondolat kelt szóra 1568. január 6–13. között itt, Tordán, a központi templomban.

Ugyancsak Gál Endrénél olvastam, hogy: „A lelkünk lelke képtelenségnek tűnő költői túlzás, mégis nyomon követhető a magyar költői nyelvben. Jelentése kétszeres, még erősebb, még hangsúlyozottabb.”

Reményik Sándor is él ezzel a lélek mélységét célzó költői képpel a *Jelek* című versében, amikor a barátjához így szól:

„...senki sem jutott
Lelkem lelkéhez Nálad közelebb.
De amit adtam Neked: csak jelek.
Ember embernek adhat egyebet?
S a jelek mögött egy egész világ van,

Mindentől elrekesztve, önmagában”²

A lelkünk lelke összetett költői szóképhez hasonlatos az egyik legkorábbi nyelvemlékünk, az Ómagyar Mária-siralom ötödik szakaszából ismeretes „világnak világa, virágnak virága” költői kép Harmadik példaként, a hangsúlyozás szándékát igazolandó, az üzenet mélységét aláhúzó, az első nyelvemlékünk, a III. Béla király idejéből fennmaradt Halotti beszéd megfogalmazását emelném ki. A Halotti beszéd őrzi a „halálnak halálával halsz” töisméltéses szerkezetében megfogalmazott paradoxont: „Bizony, amely napon eszel azon gyümölcsből, halálnak halálával halsz!”³

A lelkünk lelke szókép ismerete gondolkodásra, elmélkedésre készítet. A paradoxonnak tűnő költői túlzás ugyanis felhívja a figyelmünket a lelkünk rétegeltségére, és egyben arra is, hogy a lélek teljessége csakis egy isteni dimenzió behívásával valósulhat meg.

A „lelkünk lelke” egyrészt a teremtéstörténethez kötődő hitünket juttatja kifejezésre, miszerint az isteni képmásra teremtett ember csakis az Isten lelke által nyerhet teljes, egész életet. Való igaz: az embernek van lelke, csak hogy egyáltalán nem mindegy, hogy ebben a lélekben, a lélek kamráiban milyen nagyobb hatóerő, milyen nagybetűs Lélek lakozik. Károli Gáspár fordításának teremtéstörténete szerint az Isten megelevenítő leheletétől lett az ember élő lélekké (!), és nem élőlényé, mint ahogyan az újfordítású Bibliában olvassuk. Isten-gyermeki mi voltunkhoz az élő lélek közelebb áll, mint az, amit az élőlény meghatározása takar, mely vegetálást, pangó létet sugall.

A lelkünk lelke másrészt szól az ihletettségről is, arról, hogy az isteni lélek néha prófétálásra élesíti az embert. Pál apostol ezt így fogalmazza meg a Péter apostolhoz írott levelében: „soha nem az emberektől származott a prófécia, hanem a Szentlélektől indítatva szólaltak meg az Istentől küldött emberek.” (2Pét 1,21) Amennyiben az isteni szikra, a keresztény teológia szerint a Szentlélek ereje lel otthonra a küldetéstudattal élő ember bensőjében, úgy megszólalhat a prófécia. A küldött kisugárzása és igazságszeretete így már sokkal erősebb, határozottabb, józanabb szinten mutat irányt környezetének.

A vallás világában önmagában nagyon kiszolgáltatott, sebezhető és törékeny az emberi lélek. Egyfajta ős-üresség, vákuum, jellemzi az ember lelki világát. Az ember lelke nagyon kiszolgáltatott, törékeny, sebezhető. Ugyanakkor nagyon

² Reményik Sándor: *Jelek*. <http://mek.niif.hu/01000/01052/html/vers0504.htm> (letöltve: 2016. január 3.)

³ Halotti beszéd és könyörgés. Pais Dezső olvasata (letöltve: 2016. január 5.)

sok múlik az ember szabad akaratán és lelki éberségén, hogy milyen nagybetűs Léleknek ad helyet legféltebb, legintimebb bensőjében.

Az ember lelke olyan, mint egy újonnan elkészített hangszer, amelyen még nem játszottak. A hangszer a mester lelkes játéka által nyeri el szépséges és érett hangját. Azonban, mielőtt egy hangszer avatott kézbe kerülne, sok megpróbáltatásnak van kitéve: először a készítője veszi kézbe, majd a szállító, aki egy üzletbe viszi. Az üzletben sokan kipróbálják: sokan próbálgatják hangját, megeshet, hogy egy kíváncsi, avatatlan gyerek kezdi tépni a húrokat rajta... Mint ahogy a hangszernek, úgy az emberi léleknek is időre van szüksége, mielőtt az igazi hangszínét, hangzásvilágát elnyerné.

Reményik Sándor egyszer elkeseredettségében így vallott: „egyre romlik/ A lelkem: Isten hangszere.”⁴ Vigyázzunk hát erre a hangszerrel!

Ahhoz, hogy az ember lelkéből jó lelkiség fakadjon, Isten Lelkét kell bevonzza bensőjébe. A Biblia történeteiből ismerjük, hogy tulajdonképpen minden ember lelke megpróbáltatik, mielőtt betelne: Lukács evangéliumában Jézus épp a „Lélek indíttatására” tölt negyven napot a pusztában. Az ő lelkének betöltésére a Kísértő pályázik, sikertelenül. Egy másik történetben, Márk evangéliumában, Jézus kiűzi a fiatalemberből a néma lelket, mely gyermekkor óta tanyát vert a lelkében, és gyötörte az ifjút. Jézus felszabadítja a fiatalembert a lelki görcsök elképesztő állapotából, hogy a lelke újra meg tudjon nyílni, szólalni, és ezáltal örvendezni.

Kedves Testvéreim! A lelkünk lelkének helyére ma is pályázik a gonoszság. A világ korszelleme, a lelki életet tönkre tevő néma lélek ma is megpróbálja betölteni sokunk lelkének üres kamráit. Nem hiába figyelmeztet a dalban Bródy János és Koncz Zsuzsa:

„Ne hagyj, hogy lelked mérgezzék a hazug előítéletek!
Ne hagyj, hogy korlátok közé szorítsák szabad szellemed!
Kölcsey és Vörösmarty nyelvén szól az éneked.
A nagyvilágon e kívül nincs máshol helyed!...
Ne törődj vele, hogy mit mondanak,
az vagy, aminek tartod magad,
Akkor is, ha szembefúj a szél!...
Ne feledd el, hogy szabadnak születted!”

Lelki életterünk betöltésére törekszik a világi lelkelet. De milyen lelket kínál ez a világ? A 21. századi gazdaság- és hatalomgyakorlati kor a félelemmel akarja

⁴ Reményik Sándor: *Megromlott hangszer*. <http://mek.oszk.hu/01000/01052/html/vers07.htm#27> (letöltve: 2016. január 6.)

betölteni a lelket. A félelem lelkülete ma sokak számára jól kifizetődő gazdasági ágazat. Az életünk egyik legköltségesebb szelete az egyéni- és a közbiztonság megszervezése, biztosítása lett. Milyen könnyű elültetni, meghonosítani az emberek lelkében a félelem lelkét.

A félelem lelke azonban nem Istentől származik! Nem Ő hozza ránk a rettegést, a bajt, hanem a gonosz lélek által vezérelt ember háborút szító magatartása. A félelmet a világhódító szándék, a kizsákmányoló akarat honosítja meg a földön. A gátlástalan hatalomgyakorlók nem messze tőlünk, Verespatakon, az aranyat szeretnék minden áron! Sok helyen a termőföldre pályáznak, hogy génmanipulált növényáradatból húzzanak hasznot! Máshol meg a kőolajat, a földgázt, az erdőt vagy éppen az édesvíz-készletünk kizsákmányolását célozzák meg... Gyakran már ezzel sem elégszik meg a gonosz lélek, hanem az emberi lelket is ellopna, kifosztaná!

A lélekszámban megfogyatkozott kis népeknek, közösségeknek a történelmét, a jelképeit, az egészséges önazonosságtudatát, az íróit, az ereklyéit, az ősi kincseit kezdi ki a gonoszság szelleme, és helyette odadobja az univerzalizmus, a kozmopolitizmus felhívított világát. Ezzel töltsd fel a lelket! A szekularizáció, az elvilágiasodás korszelleme, mely kísérti a mai ember lelkét, kétféleképpen próbál helyet készíteni az emberi lélek bugyraiban:

A korszellem egyrészt megpróbálja relativizálni, feloldani az ősi rendet és értékvilágot: kétségbe vonja az erkölcsi irányvonalainkat, a család- és nemzeteszmény egyszerű tisztaságát, a jól működő hagyományokat. Másrészt ez a korszellem, amely be akar fészkelődni az ember lelkébe, a destruktív, romboló kételkedés, a negatív szkepticizmus hangján szólít meg, és kezdi ki az önbizalmat, az önazonosságtudatot, az Isten és hazaszeretetet lelkiségét. Kell ez neked?- kérdezi az elbizonytalanítás hangján.

Az elnéptelenedéssel, mely sajnos sok erdélyi vidéket jellemez, vajon együtt fog járni az ellélektelenedés is? Azt tapasztalom, hogy sokszor olyanok az emberi lelkek, mint a felhagyott, kifosztott, üres házak. Vigyázzunk hát lelkünk lelkére, mert „Nem a félelemnek lelkét adta nekünk az Isten, hanem az erő, a szeretet és a józanság lelkét” – olvassuk a Pál apostol Timóteushoz írott levelében.

Erdély földjén Dávid Ferenc honosította meg az emberek lelkében ezt az evangéliumi tudatot. A lélek döntésén, a közösség szabad elhatározásán és valósággyakorlati igényén áll, hogy milyen Léleknek adunk helyet az életünkben. A szabad vallásgyakorlaton múlik, hogy ki-ki milyen spirituális megközelítéssel, milyen Lélektől vezérelt lélekkel imádkozik Istenhez. Dávid Ferenc, akinek törvényjavaslatát kihirdette a 16. századi erdélyi országgyűlés, nem csak egyszerűen nagynevű reformátor. Nem! Dávid Ferenc az erdélyi magyar istenkereső nem-

zetnek a prófétája, akinek lelkét nem tudta ellopni a Kísértő. Hangosan és bátran gondolkodott azzal a szabad, szerető és józan lélekkel, amelyet Isten a mindenkori keresztényeknek ad. Lelkében nemcsak a reformáció szellemének újszerű gondolatai forrottak és érlelődtek teológiai felismerésekké, hanem a 16. századi mély, vallásos útkeresései során Dávid Ferenc a felszínre hozta mindazon elhallgattatott, szabad lélektől vezérelt elődök gondolatait, lelki gyöngyszemeit is, akik az egyistenhitet ugyanazzal a szenvedéllyel keresték és élték meg egykoron, mint ő maga, az Isten küldötte.

Dávid Ferenc lelkének lelkében Arius, Sabelius, Miguel Serveto, Rotterdami Erasmus, Laelius Socinus tanai is visszhangoznak. Ez a fajta józan lelkeség, szellemiség elegyedik az erdélyi magyar néplélek tisztaságával, egyistenhitre való érzékenységével, és ez a lélek tölti el Dávid Ferencet és készíti prófétálásra.

„...és lehellette vala az ő orrába az életnek lehelletét. Így lőn az ember élő lélekké” – olvassuk a Károli-fordításban.

Minden új kezdet, így az idej, a 2016-os új év is magában hordja az új teremtés lehetőségét. Nem csoda tehát, hogy ilyenkor év kezdetén magával ragad a teremtéstörténet üzenetvilága: itt állunk az új év kapujában, tiszta szívvel és lélekkel itt állunk a tordai templomban és lelki szemeinket a Teremtő felé fordítjuk. Isten teremtett világa és így benne mi, emberek is állandó változáson megyünk keresztül. Életünk az örök metamorfózis, átalakulás. Isten nélkül azonban nem jó irányú, helyesebben nem következik be a teljes megújulás, az élő lélekké való elevenedés.

Érezzük, hogy az Ő lehelete, testet megelevenítő lelke nélkül névtelenség, anonimitás volna a sorsunk. Az Ő sugallata nélkül az ember csak „valami” a teremtett világ megannyi teremtménye között. Isten nélkül a létezésnek egy olyan személytelen masszája az ember, amely képlékeny, és bármikor tovább formálható, torzítható. A teremtői lehelet nélkül az embert a mindenkori történelmi, társadalmi és természeti környezete azzá gyúrhatja, amivé akarja.

A tordai templom. és egyáltalán a város 16. századi szelleme, a Teremtő lehelletére, a próféciára készítő Szentlélek erejére figyelmeztet. Nyissuk meg bensőnket Őelőtte, hogy az Ő lelke leljen otthonra mibennünk! Az Ő lelke vezéreljen, ihlessen, miképpen irányt mutatott Dávid Ferencnek és János Zsigmond fejedelemnek is abban az időben. Ő mindenkoron a szabadság lelkét adja! Vedd hát ezt a lelket, a vallásszabadság lehelletét, amelynek forrása, Torda, ihlet és kötelez!

Az eretnekség megvetettségéből 1568. január 13-án örökre felemelte Isten a józanság, a szeretet és a erő lelkétől fűtött kicsiny unitárius nyáját. A „valamik” világi megvetettségéből ma is „valakik” közé akar emelni bennünket. Ezidáig

már többször is sikerült a teremtő és gondviselő Istennek valakiké formálni az unitáriusokat is: Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Berde Mózsza, Orbán Balázs, Jakab Elek, Bartók Béla, és folytathatnánk. Az ő lelkük lelkében lakozott az Isten! Törekedjünk mi is megmaradni az ő Lelkének közelében, „mert ahol az ő lelke, ott a szabadság!” (2 Kor 3,17) Unitárius istentiszteleti életünket mindenkoron jellemezze az Isten lelkére való hangolódás. Mint amilyen alapot keres a művész a mű megszólaltatásának alapjául az összpontosítás, az ihletettség, az átélés pillanatában, úgy keressük meg mi is ezen ünnepi órában az Istennek azt felszabadító lelkét, amellyel megelevenítette egykoron, és ma is megelevenítheti a szabad erdélyi vallásos lelkiségünket. Hálát adok a jó Istennek, hogy unitáriusokként az Ő lelkének erejével folyamatosan valakiké formál. Bízgat, hogy legyünk azok, akik hiszünk a tordai vallásszabadság örökségében, olyasvalakik, akik mindig igyekszünk hozzátenni egy keveset a ránk bízott drága kincshez a bennünk lakozó Szentlélek ereje által. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Fehér János: *A bölöni unitárius templomvár*. Barót–Bölon, 2015, Dobó-Valál Egyesület, Bölöni Unitárius Egyházközség. 928. o.

Derzsi Sámuelnek, a Dobó-Valál Egyesület elnökének a vallomása szerint 2003-ban az Egyesületet abból a pragmatikus célból hozták létre, hogy „fel-leltározza, feltárja Erdővidék történelmi, főként építészeti, régészeti értékeit, lehetőségei szerint restaurálja azokat, és a vidék gazdasági fejlődésének érdekében a turizmus szolgálatába helyezze.” (Előszó. In Fehér János: *Dobó. Egykori település a Kormos mentén*. Barót, 2014, Dobó-Valál Egyesület, 9.) Egy évtizedes fennállása után az Egyesület értékmegőrző profilja könyvkiadói feladatkörrel gazdagodott az által, hogy 2014-ben Fehér János művészettörténetész közreműködésével útjára indította az *Erdővidéki Történelmi Sorozatot*, amely a térség elsősorban épített örökségét kívánja bemutatni monografikus részletességgel és gazdag forrásközléssel.

A sorozat első kötete 2014-ben jelent meg (Fehér János: *Dobó. Egykori település a Kormos mentén*), és már magán hordozta azokat a módszertani alapelveket és ismertetőjegyeket, amelyeknek szellemében a sorozat második könyve is napvilágot látott. Szembetűnő például a szerzőnek a történettudomány iránti alázata és az

ebből fakadó szakmai igényessége és gazdag tárgyismerete, a kutatott téma iránti teljességre való törekvése, nem utolsó sorban pedig az erőteljes, de minden esetben szakszerűen, megfontoltan és tárgyilagosan megalapozott kritikai magatartásmódja. (A szerző – nagyon helyesen és több esetben is megalapozottan – minden esetben felülvizsgálja a szakirodalomban sokszor axiómákként kanonizálódott megállapításokat az általa végzett kutatások tükrében.) Jellemző továbbá ezekre a kötetekre a tárgyalt témák alapos szakirodalmi és forrásos dokumentációja, valamint azok gazdag és igényes illusztrációja képekkel. Az épületek esetében a képek általi szemléltetés kiegészül a Gyöngyössy János által készített rekonstrukciós rajzokkal. A kötetek szerkezeti sajátossága továbbá, hogy a „monumentális”, de szerkezetében arányos méretű főszöveg minden esetben gazdag forrásmelléklettel egészül ki.

A Bölöni Unitárius Egyházközséggel közösen kiadott *A bölöni unitárius templomvár* a második kötet ebben a sorozatban, és egy több éves intenzív kutatómunkának az eredménye. A bölöni templomvárhoz kapcsolódó

mélyrehatóbb kutatások 2011-ben kezdődtek el, és szorosán ágyazódnak bele abba közel másfél évtizedes forrásfeltáró és terepen végzett kutatómunkába, amelyet a szerző a székelyföldi, és közelebbről az erdővidéki épített örökség tárgyában végzett, nemcsak erdélyi/magyarországi, hanem európai léptékű összefüggésekben.

A 928 oldal tartalmazó, „nem szokványos méretű” könyv formailag három nagyobb szerkezeti egységre tagolható. Az első és egyben legnagyobb egységet a templom és várfal történetét kronologikusan taglaló, öt fejezetből álló főszöveg képezi, a második, ugyancsak terjedelmes részt a válogatott dokumentumok alkotják (206 oldal, 51 dokumentum), a harmadikat pedig a rövidítések és képek jegyzéke, illetve a hely- és névmutatók.

A főszöveg első fejezete a településre és lakóira vonatkozó középkori és kora újkori adatokat tartalmazza. A XVII. század első feléig számba vett források a lokális birtokviszonyok és a település életét meghatározó jelentősebb családok feltérképezése mellett azt is alátámasztja, hogy alapos kutatómunkával és megfelelő szakismeretekkel (paleográfia és latin nyelvismeret) aránylag sok forrást lehet feltárni egy-egy település középkori és kora újkori történetére vonatkozóan is (Bölon esetében az első források a XIV. század első felére datálhatók). Sok esetben megalapozatlanok tehát azok az in-

doklások, amelyek egy-egy kérdés időbeni mélységének a felkutatását, felgöngyölítését mellőzik a vonatkozó források hiányára hivatkozva.

A második fejezet a régi böloni unitárius templom történetét tárgyalja. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom ismertetése után pontos és részletekbe menő bemutatást olvashatunk azokról a kőfaragványokról és freskótöredékekről, amelyeket a szerző a böloni templomvár védőövének a javítási munkálatai alkalmával fedezett fel 2013 nyarán, és amelyek írott források hiányában bizonyos fokú fogódzót nyújtnak a középkori templom történetének a rekonstruálásához. A várfal északnyugati tövében talált tárgyi emlékeket az analógiás vizsgálat segítségével Fehér a XIV. század első évtizedeire datálta. A böloni templomra/egyházközségre vonatkozó legkorábbi forrás 1512-ből való, és arról tudósít, hogy a böloni Szent Katalin-plébánia hajórévet/vámos hidat működtetett az Olt folyón. A XVII. század közepétől az írott forrásoknak a száma megnövekszik, mindezek ellenére a templom külalakjára vonatkozó első részletes leírásra meglehetősen későig, Lázár István 1789-es püspöki vizitációjáig kellett várni. A fennmaradt leírások szerint az 1893-ban elbontott böloni unitárius templom a többszöri átépítéseknek és javításoknak köszönhetően a XIX. század végére elveszítette műemlék értékét, ugyanakkor pedig már sem esztétikailag, sem pedig funkcionáli-

san nem tudta ellátni a közösség igényeit.

A harmadik fejezet a bölöni unitárius templomot övező várfal kérdését tárgyalja, és a következő kérdésekre próbál válaszokat nyújtani: a védőöv építésének ideje és szakaszai, a templomvár funkciója és működtetése, a védőövek pártázata, a templomvárnál/székelyföldi templomvárnál dolgozó mesterek beazonosítása. Az előző fejezethez hasonlóan a kutatástörténeti összefoglalót ebben a fejezetben is a tárgyi emléket képező védőöv részletes, képekkel, rekonstrukciós és alaprajzokkal gazdagon illusztrált leírása követi. A szerző az általa végzett falkutatások alapján négy nagyobb építkezési periódust különít el a védőöv építéstörténetében. Az első, legkorábbi falszakaszt (DNy-i és ÉNy-i falrészek) a XVI. század első felére datálja, a másodikat a XVI. század közepére (É-i és K-i falrészek), a harmadikat a XVII. század elejére (DK-i falrész és a DK-i torony), a negyediket pedig a XVIII. század első felére (É-i torony).

Nemcsak a laikus olvasó számára lehet érdekes annak a kérdésnek a részletekbe menő tárgyalása, amely a bölöni (székelyföldi) templomvár állandó és értékmegőrző szerepkörét ismerteti a különböző történelmi korokban.

Hasonlóképpen izgalmas annak a kérdésnek a megválaszolására tett próbálkozás, amely a székelyföldi templomvárakat építő mesterembereknek

származási helyét kívánja tisztázni. A szakirodalomban eddig csak hipotézis szintjén megfogalmazott feltételezéseken túllépve Fehér források felsorakoztatásával azon álláspont felé hajlik, hogy az erdélyi fejedelmi építkezésekben is jelentős szerepet vállaló brassói/barcasági kőművesek, kőfaragók és ácsok voltak azok, akik a székelyföldi erődítési munkálatokban is meghatározó szerepet játszottak.

A könyv negyedik fejezete szintén a várfalhoz kapcsolódik és a délkeleti falszakaszon, valamint a délkeleti toronyon található karcolt, többnyire töredékes feliratok kiolvasásával/megfejtésével és a szerzősége utaló monogram feloldásával foglalkozik. A kérdéskör tárgyalása, valamint a feliratok megfejtése a szerző szakmai rátermettségét és a kutatott témában való jártasságát dicséri. Utóbbi kijelentésünket annak a tudatában mondhatjuk, hogy a feliratok teljes értelmezésére, illetve azok szerzőjének a beazonosítására a szakirodalomban sem történtek próbálkozások.

Az ötödik és egyben legterjedelmesebb fejezetet a Pákei Lajos által tervezett, jelenleg is álló templom története képezi. A korábbi fejezetekhez hasonlóan a szerző figyelme itt is kiterjed a legapróbb részletekre is. Ez a teljességre való törekvés vezetett el egyebek mellett annak a kérdésnek a tisztázásához is, hogy mivel magyarázható a bölöni unitárius templom egyedi formavilága az erdélyi unitárius

templomok sorában. A Pákei munkásságát behatóan ismertető részből kiderül, hogy a sajátos formavilág Pákei azon törekvésebe illeszkedett, amely a templom épületének megtervezésében érvényesíteni kívánta a XIX. század végén protestáns körökben elterjedt azon építészeti koncepciót, amely a templom alaprajzát a protestáns liturgiának megfelelően centrálisan kívánta elrendezni, hogy annak középpontjába az úrasztala és a szószék kerüljön. A templom történetének bemutatása nem ér véget a szövevényes építéstörténettel: a keblitanácsosi jegyzőkönyvek segítségével Fehér végig követi annak egész 20. századi történetét és a 21. századba átlépve, azt a 2012-ben befejezett templomjavítással zárja le.

Politikai, gazdasági és kulturális vonatkozású témák esetében gyakran találkozunk olyan módszertani feldolgoásokkal, amelyek a centrum és periféria viszonyrendszerében vizsgálják tárgyukat. A minőség és teljesítmény-alapú összehasonlítások végkövetkeztetései minden esetben a periféria centrummal szembeni hátrányát, lemaradását hangsúlyozzák. Ha ebben az összefüggésben próbáljuk meg értékelni Fehér János munkáját, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a centrum–periféria-alaptétel elveszíti relevanciáját,

és a viszonyítási, kiindulási pont az utóbbi pólusra tevődik át. A szellemi központoktól távol eső Erdővidéken ugyanis egy olyan munka látott napvilágot, amely teljesen új távlatokat nyitott meg mind a módszertan, mind pedig a kutatási eredmények tekintetében. Több, a szakma által eddig megoldatlan kérdést tisztáz, rámutat és megoldási kulcsokat keres azokban a témákban, amelyek előbbre vihetik az erdélyi/székelyföldi művészettörténeti kutatásokat, nem utolsósorban pedig figyelmezteti a kutatót arra, hogy egy-egy esemény vagy épület-együttes történetének milyen széleskörű politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális összefüggései vannak, illetve hogy vizsgálódása rendjén semmiképpen sem szabad az ok-okozati szempontokat mellőznie.

A monografikus szándékkal írók számára mintaként szolgáló kötet nemcsak a művészettörténész számára nyújthat szakmai inspirációt és értékes információkat a székelyföldi és erdélyi építéstörténethez, a bölöni templomvár történetének bemutatása fontos gazdasági, társadalmi, felekezeti és eszmetörténeti adatokkal szolgál az érdeklődő kutató vagy laikus számára egyaránt.

Pál János

ABSTRACTS

Elek Rezi: József Ferencz's Confirmation Catechism and its Translations

József Ferencz's Confirmation Catechism (also called the Confirmation Catechism of the Hungarian Unitarian Church) has been translated from Hungarian into: German, English, Romanian, Finnish, Norwegian, Italian, and French.

This paper covers the life and activity of translators, as well as the historical background, and the importance of translations.

Keywords: Unitarian Confirmation Catechism, Hungarian Unitarian Church, translations, editions, Mór Károly Gratz (GER), Remigius Martin Suter (GER), Hubert Tassatti (GER), Gergely Benczédi (GB), György András (GB), Byron C. Miller (GB), Edit-Nóra Babos (GB), Imre Gellérd (RO), Ildikó Bartha (RO), Elek Rezi (RO), Antti Pelkola (FI), Knut Klaveness Heidelberg (N), Roberto Rosso (ITA), Pascal Acker (FR)

Szabolcs Czire: The Historical Jesus' Radical Attitude Towards Women

During the first century women's status and freedom was strictly limited by Jewish law and custom. And there is no attempt within the gospel and later the New Testament traditions to feature the role of women. Therefore, the high number of references to women in the Jesus tradition is historically intriguing in itself. It shows unmistakably that Jesus' attitude towards women can certainly be called radical or revolutionary.

We find several specific references to women disciples. We see Jesus addressing women directly while in public. Contrary to the rabbis and other teachers of the day, we see him using illustrations of his teaching, where women are presented as positive spiritual examples and role models. We see Jesus defending women before hostile religious leaders and a furious multitude, and using the unheard phrase "daughter of Abraham". We see a Jesus who extends honor and

respect to all women. He teaches that women are men's equals in the sight of God, and they also can receive God's forgiveness and love. We see a Jesus who never treats an individual woman as merely a member of a class of people, but as a person in her own right, assuming that they are a part of Israel and are sharing in the new reality of the Kingdom of God.

Keywords: Jesus, women, radicalism, Jewish tradition, equality, women disciples, "daughter of Abraham"

Anna Szakál: "...without his approval there is no grass on the not so pleasant field of folklore". *Critical Observations on Ethnographer József Faragó's (1922-2004) Work*

The article provides a new perspective upon the image, the scientific work, method and ethics of the well known Transylvanian ethnologist, József Faragó. Under the Communist regime Faragó was one of the last ones allowed to earn a scientific degree in ethnology and folklore before the authorities banned the ethnology department in 1948. (Note: the "one and only" phrase does not make sense because the rest of the article talks about his conflicts with "his contemporary or fellow scholars" in the profession during his time)

His contemporary or fellow scholars did not normally criticize his methods and ways of working, because Faragó would use all his influence to sabotage the career of anyone that dared to contradict, to find personal, specific initiatives in folklore or ethnology. There were only a few scholars who dared to draw attention to his scientific inaccuracies: Árpád Antal, Károly Borbáth, or most recently Katalin Olosz.

As the documents of the Securitate have slowly become available, one can begin to study the time and circumstances of József Faragó's infamous scientific work. Some records are already available (for example, Ádám Könczei's) that reinforce the suspicion that the unethical jealousy in his scientific career must have been nurtured by the Communist status quo.

The article builds upon certain cases and arguments driven from the Kriza-research (János Kriza (1811-1875) Unitarian bishop) by Faragó: the scholar never published the Kriza-letters of which he stated that he copied them all in order to publish them, and throughout the decades he managed to create the illusion that the original Kriza-letters were lost in the WW II.

Keywords: József Faragó, ethnology, folklore, Transylvania, János Kriza, Unitarian bishop, letters

STUDII

Elek Rezi Traducerile Catehismul Unitarian scris de József Ferencz	3
Szabolcs Czire Atitudinea radicală a lui Isus față de femei.	19
Anna Szakál „...fără el nici iarba nu crește pe câmpia deloc mănoasă a folcloristicii” – Observații critice despre opera filologică a lui József Faragó.	39

ATELIER

Emőd Farkas Toast cu pocalul Berde.	74
Béla Botond Jakabházi Taxa imperială. O interpretare biblică.	76

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Szabolcs Czire Tu însă, când te rogi.	81
Alpár Solymosi Spiritul Domnului la Turda.	91

RECENZII

János Fehér: <i>Biserica-cetate din Belin</i> . Baraolt–Belin, 2015, Asociația Dobó-Valál și Parohia Unitariană din Belin, 928 p. (János Pál)	98
Rezumate	102

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Elek Rezi
The Unitarian Catechism of József Ferencz's and its Translations. 3
- Szabolcs Czire
The Radical Attitude of the Historical Jesus Towards Women 19
- Anna Szakál
“...without his approval there is no grass growing on the not so amiable field of folklore”. Critical Observations on the Philological Work of Ethnographer József Faragó (1922–2004) 39

WORKSHOP

- Emőd Farkas
Toast with the Berde-Cup 74
- Béla Botond Jakabházi
The Imperial Tax. A Biblical Interpretation 76

SERMONS

- Szabolcs Czire
But When You Pray... 81
- Alpár Solymosi
God's Spirit in Turda 91

BOOK REVIEWS

János Fehér: *The Fortress Church of Bölön*. Barót–Bölön, 2015, Dobó-Valál
Association and the Unitarian Parish of Bölön, 928 p. (János Pál) 98

Abstracts 102

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Printed in the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.

